วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม
ธรรมศึกษา ชั้นเอก
ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๕๗

วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษา ชั้นเอก

ในชั้นนี้ กำหนดขอบข่ายไว้ ๕ หมวด คือ

๑. อัปปมาทวรรค
๒. จิตตวรรค
๓. ธรรมวรรค
๔. วิริยวรรค
๕. สามัคคีวรรค

ให้นักเรียนแต่งอธิบายเป็นทำนองเทศนาโวหาร อ้างสุภาษิตอื่นมาประกอบไม่น้อยกว่า ๓ สุภาษิต และบอกชื่อคัมภีร์ที่มาแห่งสุภาษิตนั้นด้วย ห้ามอ้างสุภาษิตซ้ำข้อกัน แต่จะอ้างซ้ำคัมภีร์ได้ ไม่ห้าม สุภาษิตที่อ้างมานั้น ต้องเรียงเชื่อมความให้ติดต่อสมเรื่องกับกระทู้ตั้ง ชั้นนี้ กำหนดให้เขียนลงในใบตอบ ตั้งแต่ ๔ หน้า (เว้นบรรทัด) ขึ้นไป

อัปปมาทวรรค คือ หมวดไม่ประมาท

๑. อปฺปมตฺตา สตีมนฺโต สุสีลา โหถ ภิกฺขโว
สุสมาหิตสงฺกปฺปา สจิตฺตมนุรกฺขถ.

ภิกษุทั้งหลาย ! พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีศีลดีงาม ตั้งความดำริไว้ให้ดี คอยรักษาจิตใจของตน.

(พุทฺธ) ที. มหา. ๑๐/๑๔๒.

๒. อปฺปมาทรตา โหถ สจิตฺตมนุรกฺขถ
ทุคฺคา อุทฺธรถตฺตานํ ปงฺเก สนฺโนว กุญฺชโร.

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท คอยรักษาจิตของตน, จงถอนตนขึ้นจากหล่ม เหมือนช้างที่ตกหล่มถอนตนขึ้นฉะนั้น.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๕๘.

๓. อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสิ วา
สญฺโญชนํ อณุํ ถูลํ ฑหํ อคฺคีว คจฺฉติ.

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท ย่อมเผาสังโยชน์น้อยใหญ่ไป เหมือนไฟไหม้เชื้อน้อยใหญ่ไปฉะนั้น.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๙.

๔. อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสิ วา
อภพฺโพ ปริหานาย นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก.

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะเสื่อม (ชื่อว่า) อยู่ใกล้พระนิพพานทีเดียว.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๙.

๕. เอวํวิหารี สโต อปฺปมตฺโต
ภิกฺขุ จรํ หิตฺวา มมายิตานิ
ชาติชรํ โสกปริทฺทวญฺจ
อิเธว วิทฺวา ปชเหยฺย ทุกฺขํ.

ภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่ประมาท ละความถือมั่นว่าของเราได้แล้วเที่ยวไป เป็นผู้รู้ พึงละชาติ ชรา โสกะ ปริเทวะ และทุกข์ ในโลกนี้ได้.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๓๕., ขุ. จู. ๓๐/๙๒.

๖. อุฏฺฐาเนนปฺปมาเทน สญฺญเมน ทเมน จ
ทีปํ กยิราถ เมธาวี ยํ โอโฆ นาภิกีรติ.

คนมีปัญญา พึงสร้างเกาะ ที่น้ำหลากมาท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่น ความไม่ประมาท ความสำรวม และความข่มใจ.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๘.

๒. จิตตวรรค คือ หมวดจิต

๗. อนวสฺสุตจิตฺตสฺส อนนฺวาหตเจตโส
ปุญฺญปาปปหีนสฺส นตฺถิ ชาครโต ภยํ.

ผู้มีจิตอันไม่ชุ่มด้วยราคะ มีใจอันโทสะไม่กระทบแล้ว มีบุญและบาปอันละได้แล้ว ตื่นอยู่ ย่อมไม่มีภัย.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๒๐.

๘. กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ถเกตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา.

บุคคลรู้กายนี้ที่เปรียบด้วยหม้อ กั้นจิตที่เปรียบด้วยเมืองนี้แล้ว พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา และพึงรักษาแนวที่ชนะไว้ ไม่พึงยับยั้งอยู่.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๒๐.

๙. จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกสฺสติ
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคู.

โลกถูกจิตนำไป ถูกจิตชักไป, สัตว์ทั้งปวงไปสู่อำนาจแห่งจิตอย่างเดียว.

(พุทฺธ) สํ.ส. ๑๕/๕๔.

๑๐. ตณฺหาธิปนฺนา วตฺตสีลพทฺธา
ลูขํ ตปํ วสฺสสตํ จรนฺตา
จิตฺตญฺจ เนสํ น สมฺมา วิมุตฺตํ
หีนตฺตรูปา น ปารงฺคมา เต.

ผู้ถูกตัญหาครอบงำ ถูกศีลพรตผูกมัด ประพฤติตบะอันเศร้าหมองตั้งร้อยปี, จิตของเขาก็หลุดพ้นด้วยดีไม่ได้. เขามีตนเลว จะถึงฝั่งไม่ได้.

(พุทฺธ) สํ. ส. ๑๕/๔๐.

๑๑. ทุนฺนิคฺคหสฺส ลหุโน ยตฺถ กามนิปาติโน
จิตฺตสฺส ทมโถ สาธุ จิตฺตํ ทนฺตํ สุขาวหํ.

การฝึกจิตที่ข่มยาก ที่เบา มักตกไปในอารมณ์ที่น่าใคร่ เป็นความดี, (เพราะว่า) จิตที่ฝึกแล้ว นำสุขมาให้.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๙.

๑๒. ปทุฏฺฐจิตฺตสฺส น ผาติ โหติ
น จาปิ นํ เทวตา ปูชยนฺติ
โย ภาตรํ เปตฺติกํ สาปเตยฺยํ
อวญฺจยี ทุกฺกฏกมฺมการี.

ผู้ใดทำกรรมชั่ว ล่อลวงเอาทรัพย์สมบัติพี่น้องพ่อแม่ ผู้นั้นมีจิตชั่วร้าย ย่อมไม่มีความเจริญ แม้เทวดาก็ไม่บูชาเขา.

(เทว) ขุ. ชา. ติก. ๒๗/๑๒๐.

๑๓. ภิกฺขุ สิยา ฌายิ วิมุตฺตจิตฺโต
อากงฺเข เว หทยสฺสานุปตฺตึ
โลกสฺส ญตฺวา อุทยพฺพยญฺจ
สุเจตโส อนิสฺสิโต ตทานิสํโส.

ภิกษุเพ่งพินิจ มีจิตหลุดพ้น รู้ความเกิดและความเสื่อมแห่งโลกแล้ว มีใจดี ไม่ถูกกิเลสอาศัย มีธรรมนั้นเป็นอานิสงส์ พึงหวังความบริสุทธิ์แห่งใจได้.

(เทว) สํ. ส. ๑๔/๗๓.

๑๔. โย อลีเนน จิตฺเตน อลีนมนโส นโร
ภาเวติ กุสลํ ธมฺมํ โยคกฺเขมสฺส ปตฺติยา
ปาปุเณ อนุปุพฺเพน สพฺพสํโยชนกฺขยํ.

คนใดมีจิตไม่ท้อถอย มีใจไม่หดหู่ บำเพ็ญกุศลธรรม เพื่อบรรลุธรรมที่เกษมจากโยคะ พึงบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นสังโยชน์ทั้งปวงได้.

(พุทฺธ) ขุ. ชา. เอก. ๒๗/๑๘.

๑๕. สุทุทฺทสํ สุนิปุณํ ยตฺถ กามนิปาตินํ
จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหํ.

ผู้มีปัญญา พึงรักษาจิตที่เห็นได้ยากนัก ละเอียดนัก มักตกไปในอารมณ์ที่น่าใคร่, (เพราะว่า) จิตที่คุ้มครองแล้ว นำสุขมาให้.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๙.

๓. ธัมมวรรค คือ หมวดธรรม

๑๖. อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ
เยน นํ วชฺชุ ตํ ตสฺส นตฺถิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ สมูหเตสุ
สมูหตา วาทปถาปิ สพฺเพ.

ท่านผู้ดับไป (คือปรินิพพาน) แล้ว ไม่มีประมาณ, จะพึงกล่าวถึงท่านนั้นด้วยเหตุใด เหตุนั้นของท่านก็ไม่มี, เมื่อธรรมทั้งปวง (มีขันธ์เป็นต้น) ถูกเพิกถอนแล้ว แม้คลองแห่งถ้อยคำที่จะพูดถึง (ว่าผู้นั้นเป็นอะไร) ก็เป็นอันถูกเพิกถอนเสียทั้งหมด.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๓๙., ขุ. จู. ๓๐/๑๓๙.

๑๗. อาทานตณฺหํ วินเยถ สพฺพํ
อุทฺธํ อโธ ติริยํ วาปิ มชฺเฌ
ยํ ยํ หิ โลกสฺมึ อุปาทิยนฺติ
เตเนว มาโร อนฺเวติ ชนฺตุํ.

พึงขจัดตัณหาที่เป็นเหตุถือมั่นทั้งปวง ทั้งเบื้องสูง เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ท่ามกลาง, เพราะเขาถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลกไว้ มารย่อมติดตามเขาไป เพราะสิ่งนั้น ๆ.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๔๖., ขุ. จู. ๓๐/๒๐๒.

๑๘. อุจฺฉินฺท สิเนหมตฺตโน
กุมุทํ สารทิกํว ปาณินา
สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย
นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ.

จงเด็ดเยื่อใยของตนเสีย เหมือนเอาฝ่ามือเด็ดบัวในฤดูแล้ง จงเพิ่มพูนทางสงบ (ให้ถึง) พระนิพพานที่พระสุคตทรงแสดงแล้ว.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๕๓.

๑๙. โอวเทยฺยานุสาเสยฺย อสพฺภา จ นิวารเย
สตํ หิ โส ปิโย โหติ อสตํ โหติ อปฺปิโย.

บุคคลควรเตือนกัน ควรสอนกัน และป้องกันจากคนไม่ดี เพราะเขาย่อมเป็นที่รักของคนดี แต่ไม่เป็นที่รักของคนไม่ดี.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๒๕.

๒๐. กาเมสุ พฺรหฺมจริยวา วีตตณฺโห สทา สโต
สงฺขาย นิพฺพุโต ภิกฺขุ ตสฺส โน สนฺติ อิญฺชิตา.

ภิกษุผู้เห็นโทษในกาม มีความประพฤติประเสริฐ ปราศจากตัณหา มีสติทุกเมื่อ พิจารณาแล้ว ดับกิเลสแล้ว ย่อมไม่มีความหวั่นไหว.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๓๑., ขุ. จู. ๓๐/๓๕.

๒๑. ขตฺติโย จ อธมฺมฏฺโฐ เวสฺโส จาธมฺมนิสฺสิโต
เต ปริจฺจชฺชุโภ โลเก อุปปชฺชนฺติ ทุคฺคตึ.

กษัตริย์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม และแพศย์ (คนสามัญ) ไม่อาศัยธรรม ชนทั้ง ๒ นั้นละโลกแล้ว ย่อมเข้าถึงทุคติ.

(พุทฺธ) ขุ. ชา. ปญฺจก. ๒๗/๑๗๕.

๒๒. คตทฺธิโน วิโสกสฺส วิปฺปมุตฺตสฺส สพฺพธิ
สพฺพคนฺถปฺปหีนสฺส ปริฬาโห น วิชฺชติ.

ท่านผู้มีทางไกลอันถึงแล้ว หายโศก หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ละกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวงแล้ว ย่อมไม่มีความเร่าร้อน.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๒๗.

๒๓. จเช ธนํ องฺควรสฺส เหตุ
องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน
องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ
จเช นโร ธมฺมมนุสฺสรนฺโต.

พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ, เมื่อรักษาชีวิตพึงสละอวัยวะ, เมื่อคำนึงถึงธรรมพึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้ชีวิต ทุกอย่าง.

(โพธิสตฺต) ขุ. ชา. อสีติ. ๒๘/๑๔๗.

๒๔. ฉนฺทชาโต อนกฺขาเต มนสา จ ผุโฐ สิยา
กาเม จ อปฏิพทฺธจิตฺโต อุทฺธํโสโตติ วุจฺจติ.

พึงเป็นผู้พอใจและประทับใจในพระนิพพานที่บอกไม่ได้ ผู้มีจิตไม่ติดในกาม ท่านเรียกว่า ผู้มีกระแสอยู่เบื้องบน.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๔๔.

๒๕. ชิฆจฺฉา ปรมา โรคา สงฺขารา ปรมา ทุกฺขา
เอตํ ญตฺวา ยถาภูตํ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ.

ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง รู้ข้อนั้นตามเป็นจริงแล้ว ดับเสียได้ เป็นสุขอย่างยิ่ง.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๔๒.

๒๖. ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.

ราชรถอันงดงามย่อมคร่ำคร่า แม้ร่างกายก็เข้าถึงชรา ส่วนธรรมของสัตบุรุษย่อมไม่เข้าถึงชรา สัตบุรุษกับสัตบุรุษเท่านั้นย่อมรู้กันได้.

(พุทฺธ) สํ. ส. ๑๕/๑๐๒.

๒๗. เต ฌายิโน สาตติกา นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมา
ผุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ.

ผู้ฉลาดนั้นเป็นผู้เพ่งพินิจ มีความเพียรติดต่อ บากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์ ย่อมถูกต้องพระนิพพานอันปลอดจากโยคะ หาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๑๘.

๒๘. ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.

ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์ย่อมตั้งอยู่ และเสื่อมไป นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ.

(ภิกฺขุณี) สํ. ส. ๑๕/๑๙๙., ขุ. มหา. ๒๙/๕๓๖.

๒๙. ธมฺโม ปโถ มหาราช อธมฺโม ปน อุปฺปโถ
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ.

มหาราช ! ธรรมเป็นทาง (ควรดำเนินตาม) ส่วนอธรรมนอกลู่นอกทาง (ไม่ควรดำเนินตาม) อธรรมนำไปนรก ธรรมให้ถึงสวรรค์.

(โพธิสตฺต) ขุ. ชา. สฏฺฐิ ๒๘/๓๙.

๓๐. นนฺทิสญฺโญชโน โลโก วิตกฺกสฺส วิจารณา
ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ.

สัตว์โลกมีความเพลินเป็นเครื่องผูกพัน มีวิตกเป็นเครื่องเที่ยวไป ท่านเรียกว่า นิพพาน เพราะละตัณหาได้.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๔๗,. ขุ. จู. ๓๐/๒๑๖,๒๑๗.

๓๑. นาญฺญตฺร โพชฺฌาตปสา นาญฺญตฺร อินฺทฺริยสํวรา
นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ.

เรา (ตถาคต) ไม่เห็นความสวัสดีของสัตว์ทั้งหลาย นอกจากปัญญา ความเพียร ความระวังตัวและการสละสิ่งทั้งปวง.

(พุทฺธ) สํ. ส. ๑๕/๗๕.

๓๒. ปญฺจกฺขนฺธา ปริญฺญาตา ติฏฺฐนฺติ ฉินฺนมูลกา
ทุกฺขกฺขโย อนุปฺปตฺโต นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว.

เบญจขันธ์ที่กำหนดรู้แล้ว มีรากขาดตั้งอยู่ ถึงความสิ้นทุกข์แล้ว ก็ไม่มีภพต่อไปอีก.

(เถรี) ขุ. เถรี. ๒๖/๓๓๔.

๓๓. ปตฺตา เต นิพฺพานํ เย ยุตฺตา ทสพลสฺส ปาวจเน
อปฺโปสฺสุกฺกา ฆเฏนฺติ ชาติมรณปฺปหานาย.

ผู้ใดประกอบในธรรมวินัยของพระทศพล มีความขวนขวายน้อย พากเพียรละความเกิดความตาย ผู้นั้นย่อมบรรลุพระนิพพาน.

(เถร) ขุ. เถร. ๒๖/๕๐๒.

๓๔. พหุสฺสุตํ อุปาเสยฺย สุตญฺจ น วินาสเย
ตํ มูลํ พฺรหฺมจริยสฺส ตสฺมา ธมฺมธโร สิยา.

พึงนั่งใกล้ผู้เป็นพหูสูต และไม่พึงทำสุตะให้เสื่อม สุตะนั้นเป็นรากแห่งพรหมจรรย์ เพราะฉะนั้น ควรเป็นผู้ทรงธรรม.

(เถร) ขุ. เถร. ๒๖/๔๐๖.

๓๕. มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา
วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ ทิปทานญฺจ จกฺขุมา.

บรรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐสุด, บรรดาสัจจะทั้งหลาย บท ๔ ประเสริฐสุด, บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคธรรมประเสริฐสุด, และบรรดาสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้มีจักษุประเสริฐสุด.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๕๑.

๓๖. ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ อเสสํ อุปรุชฺฌติ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอตฺเถตํ อุปรุชฺฌติ.

นามและรูปย่อมดับไม่เหลือในที่ใด นามและรูปนี้ย่อมดับไปในที่นั้น เพราะวิญญาณดับ.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๓๑., ขุ. จู. ๓๐/๒๑.

๓๗. ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ อหึสา สญฺญโม ทโม
เอตทริยา เสวนฺติ เอตํ โลเก อนามตํ.

สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัญญมะ และทมะ มีอยู่ในผู้ใด อารยชนย่อมคบผู้นั้น นั่นเป็นธรรมอันไม่ตายในโลก.

(โพธิสตฺต) ขุ. ชา. ทุก. ๒๗/๕๘.

๓๘. ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเร

กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวว่าสติเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นอันบุคคลปิดกั้นได้ด้วยปัญญา

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๓๐., ขุ. จู. ๓๐/๑๖,๒๐.

๓๙. เย สนฺตจิตฺตา นิปกา สติมนฺโต จ ญายิโน
สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสนฺติ กาเมสุ อนเปกฺขิโน.

ผู้มีจิตสงบ มีปัญญาเครื่องรักษาตัว มีสติ เป็นผู้เพ่งพินิจ ไม่เยื่อใยในกาม ย่อมเห็นธรรมโดยชอบ.

(พุทฺธ) ขุ. อิติ. ๒๕/๒๖๐.

๔๐. โย จ ปปญฺจํ หิตฺวาน นิปฺปปญฺจปเท รโต
อาราธยิ โส นิพฺพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ.

ผู้ใดละปปัญจธรรมที่ทำให้เนิ่นช้าได้แล้ว ยินดีในธรรมที่ไม่มีสิ่งที่ทำให้เนิ่นช้า ผู้นั้นก็บรรลุพระนิพพานอันปลอดจากโยคะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

(เถร) องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๒๙.

๔๑. สกํ หิ ธมฺมํ ปริปุณฺณมาหุ
อญฺญสฺส ธมฺมํ ปน หีนมาหุ
เอวมฺปิ วิคฺคยฺห วิวาทยนฺติ
สกํ สกํ สมฺมติมาหุ สจฺจํ.

สมณพราหมณ์บางเหล่ากล่าวธรรมของตนว่าบริบูรณ์, แต่กล่าวธรรมของผู้อื่นว่าเลว (บกพร่อง), เขาย่อมทะเลาะวิวาทกัน แม้ด้วยเหตุนี้ เพราะต่างก็กล่าวข้อสมมติของตน ๆ ว่าเป็นจริง.

(พุทฺธ) ขุ. สุ. ๒๕/๕๑๑., ขุ. มหา. ๒๙/๓๘๓.

๔๒. สมฺมปฺปธานสมฺปนฺโน สติปฏฺฐานโคจโร
วิมุตฺติกุสุสญฺฉนฺโน ปรินิพฺพายิสฺสตฺยนาสโว.

ผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมัปปธาน มีสติปัฏฐานเป็นอารมณ์ ดาดาษด้วยดอกไม้ คือวิมุตติ หาอาสวะมิได้ จักปรินิพพาน.

(เถร) ขุ. เถร. ๒๖/๒๘๒.

๔๓. สุสุขํ วต นิพฺพานํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ
อโสกํ วิรชํ เขมํ ยตฺถ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ.

พระนิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ไม่มีโศก ปราศจากธุลี เกษม เป็นที่ดับทุกข์ เป็นสุขดีหนอ.

(เถร) ขุ. เถร. ๒๖/๓๐๙.

๔๔. โสรจฺจํ อวิหึสา จ ปาทา นาคสฺส เต ทุเว
สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ จรณา นาคสฺส เต ปเร.

โสรัจจะและอวิหิงสานั้น เป็นช้างเท้าหลัง สติและสัมปชัญญะนั้น เป็นช้างเท้าหน้า.

(เถร) ขุ. เถร. ๒๖/๓๖๘.

๔๕. หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย ปมาเทน น สํวเส
มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสเวยฺย น สิยา โลกวฑฺฒโน.

ไม่ควรเสพธรรมที่เลว ไม่ควรอยู่กับความประมาท ไม่ควรเสพมิจฉาทิฏฐิ ไม่ควรเป็นคนรกโลก.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๓๗.

๔๖. หีเนน พฺรหฺมจริเยน ขตฺติเย อุปปชฺชติ
มชฺฌิเมน จ เทวตฺตํ อุตฺตเมน วิสุชฺฌติ.

บุคคลย่อมเข้าถึงความเป็นกษัตริย์ ด้วยพรหมจรรย์อย่างเลว, ถึงความเป็นเทวดา ด้วยพรหมจรรย์อย่างกลาง, ย่อมบริสุทธิ์ ด้วยพรหมจรรย์อย่างสูง.

(พุทฺธ) ขุ. ชา. มหา. ๒๘/๑๙๙.

๔. วิริยวรรค คือ หมวดความเพียร

๔๗. โกสชฺชํ ภยโต ทิสฺวา วิริยารมฺภญฺจ เขมโต
อารทฺธวิริยา โหถ เอสา พุทฺธานุสาสนี.

ท่านทั้งหลายจงเห็นความเกียจคร้านเป็นภัย และเห็นการปรารภความเพียรเป็นความปลอดภัย แล้วปรารภความเพียรเถิด นี้เป็นพุทธานุศาสนี.

(พุทฺธ) ขุ. จริยา. ๓๓/๕๙๕.

๔๘. ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปํ อกฺขาตาโร ตถาคตา
ปฏิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ ฌายิโน มารพนฺธนา.

ท่านทั้งหลายต้องทำความเพียรเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอก ผู้มีปกติเพ่งพินิจดำเนินไปแล้ว จักพ้นจากเครื่องผูกของมาร.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๕๑.

๔๙. นิทฺทํ ตนฺทึ วิชิมฺภิตํ อรตึ ภตฺตสมฺมทํ
วิริเยน นํ ปณาเมตฺวา อริยมคฺโค วิสุชฺฌติ.

อริยมรรคย่อมบริสุทธิ์ เพราะขับไล่ความหลับ ความเกียจคร้าน ความบิดขี้เกียจ ความไม่ยินดี และความเมาอาหารนั้นได้ด้วยความเพียร.

(พุทฺธ) สํ. ส. ๑๕/๑๐.

๕๐. โย จ วสฺสสตํ ชีเว กุสีโต หีนวีริโย
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย วิริยํ อารภโต ทฬฺหํ.

ผู้ใดเกียจคร้าน มีความเพียรเลว พึงเป็นอยู่ตั้งร้อยปี แต่ผู้ปรารภความเพียรมั่นคง มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้นั้น.

(พุทฺธ) ขุ. ธ. ๒๕/๓๐.

๕๑. สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน ปญฺญวา สุสมาหิโต
อารทฺธวิริโย ปหิตตฺโต โอฆํ ตรติ ทุตฺตรํ.

ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีปัญญา มีใจมั่นคงดีแล้ว ปรารภความเพียร ตั้งตนไว้ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามโอฆะที่ข้ามได้ยาก.

(พุทฺธ) สํ. ส. ๑๕/๗๕.

๕. สามัคคีวรรค คือ หมวดสามัคคี

๕๒. วิวาทํ ภยโต ทิสฺวา อวิวาทญฺจ เขมโต
สมคฺคา สขิลา โหถ เอสา พุทฺธานุสาสนี.

ท่านทั้งหลายจงเห็นความวิวาทโดยความเป็นภัย และความไม่วิวาทโดยความปลอดภัยแล้ว เป็นผู้พร้อมเพรียง มีความประนีประนอมกันเถิด นี้เป็นพระพุทธานุศาสนี.

(พุทฺธ) ขุ. จริยา. ๓๓/๕๙๕.

๕๓. สามคฺยเมว สิกฺเขถ พุทฺเธเหตํ ปสํสิตํ
สามคฺยรโต ธมฺมฏฺโฐ โยคกฺเขมา น ธํสติ.

พึงศึกษาความสามัคคี ความสามัคคีนั้น ท่านผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญแล้ว, ผู้ยินดีในสามัคคี ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่คลาดจากธรรมอันเกษมจากโยคะ.

(พุทฺธ) ขุ. ชา. เตรส. ๒๗/๓๔๖.

๕๔. สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานญฺจนุคฺคโห
สมคฺครโต ธมฺมฏฺโฐ โยคกฺเขมา น ธํสติ.

ความพร้อมเพรียงของหมู่เป็นสุข และการสนับสนุนคนผู้พร้อมเพรียงกันก็เป็นสุข, ผู้ยินดีในคนผู้พร้อมเพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่คลาดจากธรรมอันเกษมจากโยคะ.

(พุทฺธ) ขุ. อิติ. ๒๕/๒๓๘.

วิชาธรรม

ธรรมศึกษา ชั้นเอก

ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๕๗

วิชาธรรม ธรรมศึกษา ชั้นเอก

ความรู้เบื้องต้น

ธรรมวิจารณ์ เป็นชื่อหนังสือพระนิพนธ์ของ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** พระองค์ทรงประสิทธิ์ประสาทความเจริญแห่งวิชาการทางพระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทยอย่างใหญ่หลวง กล่าวคือทรงนิพนธ์หนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรและแบบเรียนการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรมไว้หลายเล่ม อาทิ **หนังสือนวโกวาท พุทธประวัติ พุทธศาสนสุภาษิต** และ**วินัยมุข** กล่าวเฉพาะหนังสือธรรมวิจารณ์นี้ พระองค์ทรงนิพนธ์ขึ้นเป็นคู่กับหนังสือวินัยมุข ทรงมุ่งเป็นเครื่องประดับสติปัญญาของผู้สนใจใฝ่ศึกษาธรรมะ ทรงหวังจะให้เป็นเหตุผลสนับสนุนในการสนทนาธรรม โดยทรงให้ความหมายไว้ว่า

"**ธรรมวิจารณ์** คือการเลือกเฟ้นธรรม การสอดส่องพิจารณาธรรม โดยใช้โยนิโสมนสิการพิจารณาสอดส่องให้ถ่องแท้ว่า ธรรมประเภทไหนเป็นสัทธรรมแท้ ประเภทไหนเป็นสัทธรรมเทียม (สัทธรรมปฏิรูป) โดยหาหลักฐานมาประกอบอ้างอิง ผู้ปฏิบัติจำต้องอาศัยการวิจารณ์สอดส่องธรรมเป็นสำคัญก่อนจะลงมือปฏิบัติเพื่อให้รู้ประโยชน์ที่มุ่งหมายหรืออธิบายที่ถูกต้องตามพุทธประสงค์แล้วปฏิบัติได้ถูกทาง สมดังพระบาลีที่ว่า **อตฺถมญฺญาย ธมฺมมญฺญาย ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺโน โหติ :** *รู้อรรถทั่วถึงแล้ว รู้ธรรมทั่วถึงแล้วย่อมเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม* ดังนั้น การพิจารณาธรรมสอดส่องธรรมจึงเป็นกิจจำเป็น"

สนามหลวงแผนกธรรม ได้กำหนดเป็นหลักสูตรวิชาธรรมชั้นเอก สำหรับพระภิกษุสามเณรศึกษา เรียกว่า **นักธรรม** และสำหรับคฤหัสถ์ศึกษา เรียกว่า **ธรรมศึกษา** แบ่งเนื้อหาเป็นสองส่วน คือ **ส่วนปรมัตถปฏิปทา กับส่วนสังสารวัฏ**

ส่วนปรมัตถปฏิปทา *ว่าด้วยข้อปฏิบัติมีประโยชน์อย่างยิ่ง* หมายถึง ข้อปฏิบัติให้ถึงประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา คือการบรรลุพระนิพพาน แบ่งเป็น ๖ หัวข้อ ดังนี้

๑. **นิพพิทา** *ความหน่าย* ว่าด้วยข้อปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารตามหลักไตรลักษณ์

๒. **วิราคะ** *ความสิ้นกำหนัด* ว่าด้วยไวพจน์คือคำใช้แทนวิราคะ

๓. **วิมุตติ** *ความหลุดพ้น* ว่าด้วยลักษณะของความหลุดพ้น

๔. **วิสุทธิ** *ความหมดจด* ว่าด้วยหลักความหมดจด ตามหลักพระพุทธศาสนา

๕. **สันติ** *ความสงบ* ว่าด้วยทางแห่งสันติ

๖. **นิพพาน** *ความดับทุกข์* ว่าด้วยจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ส่วนสังสารวัฏ *ว่าด้วยการเวียนว่ายตายเกิด* หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพกำเนิดต่างๆ โดยแสดงเป็นบุคลาธิษฐานด้วยหัวข้อเดียว คือ **คติ** ภพภูมิที่ไปเกิดของเหล่าสัตว์ทั้งฝ่ายทุคติและฝ่ายสุคติ

พระองค์ทรงวางโครงในการวิจารณ์ธรรมแต่ละหัวข้อ ยกพระบาลีจากพระสูตรต่างๆ มาตั้งเป็นกระทู้ธรรม ซึ่งเรียกว่า **อุทเทส** แปลว่า *การยกขึ้นแสดง* แล้วทรงตีความหมาย ตั้งเกณฑ์อธิบาย ขยายความให้แจ่มแจ้งชัดเจน ซึ่งเรียกว่า **นิทเทส** แปลว่า *การอธิบายขยายความ* โดยทรงใช้คำว่า **พรรณนาความ** เมื่อพรรณนาความสอดคล้องรับลงสมกันกับข้อความในพระบาลีไตรปิฎกหรือคัมภีร์อรรถกถาใด ก็ทรงยกมารับรองพร้อมทั้งบอกที่มาแห่งข้อความพระบาลีไตรปิฎกหรืออรรถกถานั้นๆ กำกับไว้ด้วย และทรงสรุปความเพื่อเน้นสาระสำคัญจากหัวข้อธรรมนั้นๆ ซึ่งเรียกว่า **ปฏินิทเทส** แปลว่า *การสรุปความ*

วิชาธรรม สำหรับธรรมศึกษาชั้นเอกนี้ นอกจากกำหนดให้ศึกษาหลักธรรมตามหนังสือ**ธรรมวิจารณ์ทั้งส่วนปรมัตถปฏิปทาและส่วนสังสารวัฏ** อันเป็นแบบเรียนสำคัญแล้ว ยังกำหนดให้ศึกษา**กรรม ๑๒ หัวใจสมถกัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐาน พุทธคุณกถา** และ**วิปัสสนากัมมัฏฐาน** อีกด้วย

ธรรมวิจารณ์
ส่วนปรมัตถปฏิปทา

---

๑. นิพพิทา ความหน่าย

อุทเทส

๑. **เอถ ปสฺสถิมํ โลกํ จิตฺตํ ราชรถูปมํ**
ยตฺถ พาลา วิสีทนฺติ นตฺถิ สงฺโค วิชานตํ.
สูทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันตระการดุจราชรถ
ที่พวกคนเขลาหมกอยู่ แต่พวกผู้รู้หาข้องอยู่ไม่.

โลกวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

๒. **เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา.**
ผู้ใดจักระวังจิต ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงแห่งมาร.

จิตตวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

พรรณนาความ

นิพพิทา *ความหน่าย* หมายถึง ความเบื่อหน่ายที่เกิดจากการใช้ปัญญาพิจารณาเห็นความจริง ได้แก่ความเบื่อหน่ายในกองทุกข์ ความเบื่อหน่ายในเบญจขันธ์ซึ่งเกิดจากปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาได้ดังนี้ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในทุกขขันธ์ (กองทุกข์) ไม่มัวเมาเพลิดเพลินยึดมั่นในสังขารอันยั่วยวนชวนเสน่หา เป็นความเบื่อหน่ายที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเข้าใจสภาพความเป็นจริงของสังขาร ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายเพราะแรงผลักดันแห่งกามตัณหา เช่น กรณีที่หญิงกับชายรักกันจนถึงขั้นอยู่กินเป็นสามีภรรยากันแล้วเบื่อหน่ายจนเลิกร้างกันไปเพราะความประพฤติไม่ดีต่อกันหรือเอือมระอาในพฤติกรรมของกันและกันแล้วต่างคนต่างไปแสวงหากามารมณ์เสพสุขทางเพศกับชาย-หญิงอื่น เช่นนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา

คำว่า **โลก** ในอุทเทสที่ ๑ จำแนกความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ (๑) **โลกโดยตรง** ได้แก่แผ่นดินเป็นที่อาศัย (๒) **โลกโดยอ้อม** ได้แก่หมู่สัตว์ผู้อาศัย

โลกทั้งโดยตรงและโดยอ้อมนี้มีสิ่งต่างๆ รวมกันอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. สิ่งอันให้โทษโดยส่วนเดียว เปรียบด้วยยาพิษ

๒. สิ่งอันให้โทษในเมื่อเกินพอดี เปรียบด้วยของมึนเมา

๓. สิ่งอันเป็นอุปการะเปรียบด้วยอาหารและเภสัช (ยารักษาโรค) ที่ให้ความสบาย

ผู้หมกอยู่ในโลก

เหล่าคนเขลาผู้ไร้ปัญญาพิจารณาไม่สามารถหยั่งรู้เห็นโลกได้โดยถ่องแท้ จึง**ชื่อว่าหมกอยู่ในโลกโดยอาการ ๓ อย่าง** คือ

๑. เพลิดเพลินในสิ่งที่เป็นโทษ

๒. ระเริงหลงเกินพอดีในสิ่งอันอาจให้โทษ

๓. ติดอยู่ในสิ่งที่เป็นอุปการะล่อใจ

เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมได้รับสุขบ้าง ทุกข์บ้าง คละเคล้ากันไปตามแต่สิ่งนั้นๆ จะอำนวยให้ แม้สุขที่ได้รับนั้น ก็เป็น**อามิสสุข** *สุขอิงอามิส* คือสุขที่คล้ายเหยื่อล่อให้ลุ่มหลงติดข้อง ไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง ซึ่งมีอาการดุจเหยื่อที่เบ็ดเกี่ยวไว้ อาจถูกชักจูงไปได้ตามปรารถนา

ผู้ไม่ข้องอยู่ในโลก

ฝ่ายท่านผู้รู้ มีปัญญาฉลาดสามารถพิจารณาเห็นความเป็นจริงของสิ่งสมมติเป็นโลกนั้นๆ ว่าจะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอย่างแน่นอนแล้วไม่ติดข้องพัวพันในสิ่งอันเป็นอุปการะล่อใจ โดยที่ไม่มีผู้ใดหรือสิ่งใดยั่วให้ติดอยู่ได้ ย่อมเป็นอิสระด้วยตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมได้รับ**นิรามิสสุข** *สุขปราศจากอามิส* คือความสุขที่หาเหยื่อล่อมิได้ อันเป็นความสุขที่แท้จริง ผู้รู้เช่นนี้ ชื่อว่า **ผู้ไม่ข้องอยู่ในโลก**

พุทธประสงค์ในการตรัสให้ดูโลก

พระพุทธองค์ตรัสชักชวนเหล่าพุทธบริษัทมาดูโลกอันวิจิตรตระการตาเปรียบด้วยราชรถครั้งโบราณที่ประดับด้วยเครื่องอลังการอย่างงดงาม มิใช่เพื่อให้หลงเพลิดเพลิน ดุจดูหนังดูละครที่มุ่งความบันเทิงแต่อย่างใดไม่ แต่ทรงประสงค์ให้ใช้ปัญญาพิจารณาเห็นคุณโทษ ประโยชน์ และมิใช่ประโยชน์ของสิ่งนั้นๆ ที่รวมกันเข้าเป็นโลก

อาการสำรวมจิต

ผู้สำรวมจิต ไม่ปล่อยจิตให้เพลิดเพลินระเริงหลงในโลกอันมีสิ่งล่อใจต่างๆ ชื่อว่า**พ้นจากบ่วงแห่งมาร ด้วยอาการสำรวมจิต ๓ อย่าง** คือ

๑. **สำรวมอินทรีย์** (อินทรียสังวร) หมายถึง ความสำรวมระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้อำนาจความกำหนัดยินดีครอบงำได้ในเมื่อตาได้เห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) อันน่าปรารถนา ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด

๒. **มนสิการกัมมัฏฐาน** (สมถกัมมัฏฐาน) หมายถึง ความใฝ่ใจในอุบายฝึกอบรมจิตเพื่อลดละบรรเทากามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในกาม ได้แก่ **ความใฝ่ใจในอสุภกัมมัฏฐาน** คือกัมมัฏฐานที่พิจารณาดูความไม่งามของร่างกายตอนเป็นซากศพที่แปรสภาพเปื่อยเน่าไปตามลำดับ **ความใฝ่ใจในกายคตาสติกัมมัฏฐาน** คือกัมมัฏฐานที่ใช้สติกำหนดพิจารณากายให้เห็นเป็นของไม่งามเป็นอารมณ์ หรือ **ความใฝ่ใจในมรณัสสติกัมมัฏฐาน** คือกัมมัฏฐานที่ระลึกพิจารณาถึงความตายเนืองๆ เป็นอารมณ์

๓. **เจริญวิปัสสนา** (วิปัสสนากัมมัฏฐาน) หมายถึง ความหมั่นฝึกจิตให้เกิดปัญญาพิจารณาสังขารโดยแยกออกเป็นขันธ์ ๕ หรือนามรูปให้เห็นไตรลักษณ์คือเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นอาการสำรวมจิตเพื่อให้หลุดพ้นจากบ่วงแห่งมาร คือไม่ตกไปตามกระแสกิเลส *จิตจะหลุดพ้นจากบ่วงแห่งมาร ต้องดำเนินการควบคุมตามอาการครบทั้ง ๓ อย่างนี้* โดยเฉพาะ**การเจริญวิปัสสนา นับว่าสำคัญที่สุด** เพราะบ่วงแห่งมารนั้นมีฤทธานุภาพสามารถคล้องสรรพสัตว์ได้อย่างแน่นหนา เหนือกำลังจะต้านทาน เหลือวิสัยที่จะปลดเปลื้องให้หลุดพ้นได้โดยง่าย ดังนั้น ต้องใช้การเจริญวิปัสสนาเท่านั้น จึงจะสามารถเอาชนะมารและบ่วงแห่งมารได้เด็ดขาด ดังจะกล่าวต่อไปนี้

มารและบ่วงแห่งมาร

มาร แปลว่า *ผู้ฆ่า ผู้ทำลาย* ในที่นี้หมายถึง *โทษล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน* โดยเป็นสิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี และจัดเป็นตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางจิตคนเราไม่ให้บรรลุคุณธรรมความดี ได้แก่ **กิเลสกาม** *กิเลสเป็นเหตุใคร่* ซึ่งจัดเป็น**เจตสิก** (องค์ประกอบภายในของจิต, สิ่งที่เกิดภายในใจ) อันเศร้าหมอง (อกุศลเจตสิก) ที่มีอยู่ภายในจิตใจของคนเรา โดยคอยรุมเร้าจิตให้คิดโลภ โกรธ หลง มีชื่อเรียกต่างๆ เช่น *ตัณหา* ความทะยานอยาก *ราคะ* ความกำหนัด *อรติ* ความขึ้งเคียด *อิสสา* ความริษยา หรือหึงหวง เป็นต้น กิเลสเหล่านี้เมื่อมีในจิตสันดานของบุคคลใด ย่อมเป็นเหตุยังจิตของบุคคลนั้นให้มีความยินดี

รักใคร่ ปรารถนา ไขว่คว้าเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งต่างๆ และเศร้าหมองเป็นไปตามอำนาจของกิเลสนั้นๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **กิเลสเป็นเหตุใคร่** เปรียบดังพืชที่มียาง เป็นเหตุให้เกิดรากลำต้น กิ่งก้านต่อไปฉะนั้น **กิเลสกามนี้ท่านจัดว่าเป็นมาร** เพราะเป็นโทษล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน คือทำให้มีสภาพจิตที่ไม่ดี

บ่วงแห่งมาร หมายถึง อารมณ์เครื่องผูกจิตให้ติดแห่งมาร เหมือนเนื้อเหยื่อล่อที่ถูกเบ็ดเกี่ยวไว้ ได้แก่ **วัตถุกาม** *วัตถุอันน่าใคร่* คือสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ ซึ่งเรียกว่า **กามคุณ ๕** คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ อันเป็นอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) บ่วงแห่งมารนี้ไม่อาจคล้องบุคคลผู้ไม่ติดข้องอยู่ในโลกดังกล่าวได้

สรุปความ

โลก คือแผ่นดินเป็นที่อาศัยและหมู่สัตว์ผู้อาศัย เป็นศูนย์รวมไว้ทั้งสิ่งที่มีโทษ สิ่งที่อาจให้โทษในเมื่อลุ่มหลงเกินพอดี และสิ่งที่เป็นอุปการะล่อใจ พวกคนเขลาไร้ปัญญาไม่สามารถพิจารณาเห็นโลกได้ตามสภาพเป็นจริง ย่อมเพลิดเพลินในสิ่งที่เป็นโทษ ระเริงหลงเกินพอดีในสิ่งอันอาจให้โทษ และติดอยู่ในสิ่งที่เป็นอุปการะล่อใจ ชื่อว่าหมกอยู่ในโลกจึงไม่ได้รับความสุขที่แท้จริง ตรงกันข้ามกับท่านผู้รู้คือบัณฑิตผู้ไม่ข้องอยู่ในโลก ย่อมพิจารณาเห็นความเป็นจริงในสิ่งสมมติว่าโลกนั้นมีความเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยแล้วไม่พัวพันในสิ่งอันเป็นอุปการะล่อใจ ย่อมได้รับความสุขที่แท้จริง พระพุทธองค์ตรัสชักชวนพุทธบริษัทมาดูโลกอันตระการตาดุจราชรถนี้ มิใช่ให้เพลิดเพลินเหมือนดูละครที่มุ่งการบันเทิง แต่ทรงมีพระประสงค์ให้พิจารณาหยั่งซึ้งถึงสภาพความเป็นจริงของสรรพสิ่งในโลกเพื่อสามารถควบคุมจิตให้พ้นจากมาร คือกิเลสกาม และจากบ่วงแห่งมาร คือวัตถุกาม ซึ่งเรียกว่ากามคุณ ๕ โดยทรงแนะนำวิธีการสำรวมจิต ๓ วิธี คือ (๑) การควบคุมอินทรีย์ ๖ มิให้ยินดีในอารมณ์ที่น่าปรารถนา (๒) การเจริญสมถกัมมัฏฐาน คือการพิจารณาดูความไม่งามของร่างกายเป็นต้น และ (๓) การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือการฝึกจิตให้เกิดปัญญาพิจารณาโลกคือเบญจขันธ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งนับเป็นวิธีที่ดีที่สุด ฉะนี้แล

ปฏิปทาแห่งนิพพิทา

อุทเทส

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ....
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ....
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ...
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ...
ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นทางแห่งวิสุทธิ.

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

พรรณนาความ

คำว่า **ปฏิปทาแห่งนิพพิทา** หมายถึง ข้อปฏิบัติให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายความยึดติดในโลก โดยใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ในสังขาร เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ และเป็นเหตุให้เข้าถึง**วิสุทธิ** คือภาวะที่จิตบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส

ความหมายของสังขาร

สังขาร แปลว่า *สภาพปรุงแต่ง* หรือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง มี ๒ ประเภท คือ

๑) **อุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่มีใจครอง* เช่น มนุษย์และสัตว์ เป็นต้น

๒) **อนุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่ไม่มีใจครอง* เช่น แผ่นดิน ภูเขา โต๊ะ เก้าอี้ เป็นต้น

ในอุทเทสว่า ***สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์*** ได้แก่ **ขันธ์ ๕** คือ

๑) *รูป* คือ ร่างกายอันประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม
๒) *เวทนา* คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์
๓) *สัญญา* คือ ความจำได้หมายรู้
๔) *สังขาร* คือ อารมณ์ที่เกิดกับจิต หรือเจตนาความคิดอ่านต่างๆ
๕) *วิญญาณ* คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

สามัญญลักษณะของสังขาร

สังขารทั้งปวง มีลักษณะเสมอกัน ๓ ประการ เรียกว่า **ไตรลักษณ์** คือ

๑. **อนิจจตา** *ความไม่เที่ยง ลักษณะที่แปรเปลี่ยนไม่แน่นอน*

๒. **ทุกขตา** *ความเป็นทุกข์ ลักษณะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้*

๓. **อนัตตตา** *ความเป็นอนัตตา ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน*

๑. อนิจจตา ความไม่เที่ยงแห่งสังขาร กำหนดรู้ได้ใน ๓ ทาง คือ

๑) **ในทางที่เห็นได้ง่าย** : สังขารนั้นมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้นและความสิ้นไปในเบื้องปลายเป็นธรรมดา ดังพระบาลีในทีฆนิกาย มหาวรรค ว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ ... .

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา (ไม่เลือกว่าเป็นสังขารชนิดไร ประณีตก็ตาม ทรามก็ตาม) เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป.

สังขารทั้งหลายจึงเกิดดับอยู่ตลอดกาล เกิดขึ้นในกาลใด ก็ดับในกาลนั้น ระยะกาลระหว่างเกิดและดับแห่งสังขารของมนุษย์นั้น ท่านกำหนดว่า ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่า ๑๐๐ ปีไปบ้างก็มี แต่มีจำนวนน้อย

๒) **ในทางที่ละเอียดกว่านั้น** : สังขารทั้งปวงนั้นมีความแปรเปลี่ยนไปในระหว่างการเกิดและดับ ดังพระบาลีในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

อจฺเจนฺติ กาลา ตรยนฺติ รตฺติโย
วโยคุณา อนุปุพฺพํ ชหนฺติ.

กาลย่อมล่วงไป ราตรีย่อมผ่านไป ชั้นแห่งวัยย่อมละไปตามลำดับ

ระยะกาลระหว่างการเกิดและการดับแห่งสังขารของคนเรานั้น ท่านกำหนดเป็น ๓ วัย คือ

(๑) *ปฐมวัย วัยต้น* อยู่ในระยะเวลาไม่เกิน ๒๕ ปี
(๒) *มัชฌิมวัย วัยกลาง* ตั้งแต่ ๒๕ ปีขึ้นไปจนถึง ๕๐ ปี
(๓) *ปัจฉิมวัย วัยท้าย* ตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไปจนถึงสิ้นอายุ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านกำหนดวัยโดยใช้อายุ ๑๐๐ ปีเป็นเกณฑ์ไว้ ดังนี้ (๑) *ปฐมวัย วัยแรก* กำหนดอายุ ๑-๓๓ ปี (๒) *มัชฌิมวัย วัยกลาง* กำหนดอายุตั้งแต่ ๓๔-๖๗ ปี (๓) *ปัจฉิมวัย วัยท้าย* กำหนดอายุตั้งแต่ ๖๘-๑๐๐ ปี

ความแปรเปลี่ยนในระหว่างแห่งสังขารผ่านวัยทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้ ท่านเปรียบไว้กับการเดินข้ามสะพานที่สูงขึ้นๆ แล้วราบ แล้วต่ำลงๆ ซึ่งการที่คนเราจะผ่านไปได้ตลอดให้ครบทั้ง ๓ วัยนั้นเป็นเรื่องยาก เหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะอายุของคนเราแต่ละคนนั้นมีวิบากกรรมไม่เท่ากัน

๓) **ในทางที่ละเอียดที่สุด** : สังขารทั้งปวงนั้นมีความแปรเปลี่ยนไปชั่วขณะหนึ่งๆ คือไม่คงที่อยู่นาน เพียงระยะกาลนิดเดียวก็แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ดังที่ท่านกล่าวในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมา ยุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ.

ชีวิต อัตภาพ และสุขทุกข์ ทั้งมวล ล้วนประกอบกันเป็นธรรมเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน.

อนิจจลักขณะ ประการที่ ๓ นี้ ต้องใช้ปัญญาพิจารณาจึงจะกำหนดเห็นชัดในนามกาย เช่น จิตบางขณะก็ขุ่นมัว บางขณะก็เบิกบาน หรือบางขณะรับอารมณ์นี้แล้วก็พลันเปลี่ยนไปรับอารมณ์อื่น เป็นต้น แม้ในรูปกายก็เหมือนกัน เช่น เซลล์ผิวหนังเก่าหลุดร่วงไป เซลล์ใหม่เกิดขึ้นแทนที่ เป็นต้น คนเราไม่รู้ความแปรเปลี่ยนแห่งสังขารเช่นนี้ เพราะมีภาวะสืบต่อที่เรียกว่า **สันตติ** ซึ่งเป็นไปอย่างต่อเนื่องรวดเร็วจนไม่สามารถกำหนดได้ เมื่อจิตดวงแรกดับไป จิตดวงใหม่ก็เกิดสืบต่อมา เกิด-ดับ เกิด-ดับอยู่อย่างนี้ สภาวะที่เรียกว่าสันตตินี้จะคอยบดบังมิให้คนเรารับรู้ถึงอนิจจลักษณะในขั้นที่ละเอียด เมื่อสันตติขาดลง ความดับสิ้นแห่งชีวิตินทรีย์หรือความตายย่อมปรากฏ

ความเกิดแล้วดับและความแปรเปลี่ยนในระหว่างแห่งสังขารดังกล่าวมานี้ ท่านสรุปเข้าในบาลีที่ว่า “**อุปฺปชฺชติ เจว เวติ จ อญฺญถา จ ภวติ.** : *ย่อมเกิดขึ้นด้วยเทียว ย่อมเสื่อมสิ้นด้วย ย่อมเป็นอย่างอื่นด้วย*” นี้เป็น**อนิจจลักขณะ** คือเครื่องกำหนดว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร

ความไม่เที่ยงแห่งสังขารที่กำหนดรู้ได้ใน ๓ ทางดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏทั้งใน **อุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่มีใจครอง* และ **อนุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่ไม่มีใจครอง*

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์แห่งสังขาร กำหนดเห็นได้ด้วยทุกข์ ๑๐ อย่าง คือ

๑) **สภาวทุกข์** *ทุกข์ตามสภาพ* ได้แก่ *ทุกข์ประจำสังขาร* คือ *ชาติ* ความเกิด *ชรา* ความแก่ *มรณะ* ความตาย อันเป็นคติธรรมดาประจำสังขาร ขณะที่คลอดจากครรภ์มารดา ทารกย่อมได้รับความลำบาก ความเจ็บปวดจากอันตรายต่างๆ จัดเป็น*ชาติทุกข์ ทุกข์เพราะการเกิด*, ความทรุดโทรมเสื่อมลงแห่งสังขารทำความเป็นไปแห่งชีวิตให้ลำบาก จัดเป็น*ชราทุกข์ ทุกข์เพราะความแก่,* ความสิ้นชีวิตได้รับทุกขเวทนาแรงกล้า เป็นภัยที่น่ากลัว จัดเป็น*มรณทุกข์ ทุกข์เพราะความตาย*

๒) **ปกิณณกทุกข์** *ทุกข์เบ็ดเตล็ด* ได้แก่ *ทุกข์ที่จรมา*ในชีวิต คือ *โสกะ* ความโศก *ปริเทวะ* ความร่ำไรรำพัน *ทุกขะ* ความทุกข์กาย *โทมนัส* ความทุกข์ใจ *อุปายาส* ความคับแค้นใจ รวมถึง *อัปปิเยหิสัมโยคทุกข์* ทุกข์ที่เกิดจากการประสบพบสัตว์ บุคคล สิ่งที่ไม่รัก ไม่ชอบใจ และ *ปิเยหิวิปปโยคทุกข์* ทุกข์ที่เกิดจากความพลัดพรากจากสัตว์ บุคคล สิ่งของที่รักที่ชอบ

๓) **นิพัทธทุกข์** *ทุกข์เนืองนิตย์ หรือทุกข์ประจำ* ได้แก่ *ทุกข์ที่เป็นเจ้าเรือน* เช่น ทุกข์เพราะความหนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์ในข้อนี้คนเรามักจะไม่คำนึงถึงนัก ถือเป็นเรื่องธรรมดาที่จะสามารถระงับบรรเทาได้ง่าย

๔) **พยาธิทุกข์** *ทุกข์เจ็บปวด ทุกข์เพราะความเจ็บไข้ได้ป่วย* ได้แก่ ทุกขเวทนาต่างๆ ที่สร้างความเจ็บปวดทรมานให้แก่คนเรา ที่มีสมุฏฐานเกิดจากโรคภัยไข้เจ็บเข้ามารุมเร้าร่างกายอันเป็นดุจรังแห่งโรค เช่น ปวดศีรษะ ปวดท้อง ปวดฟัน หรือปวดเมื่อยทั่วร่างกาย เป็นต้น

ทุกข์ประการที่ ๓ และที่ ๔ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในคิริมานันทสูตร ตอนอาทีนวสัญญา โดยความเป็นโทษแห่งร่างกาย

๕) **สันตาปทุกข์** *ทุกข์คือความร้อนรุ่ม* หรือ *ทุกข์ร้อน* ได้แก่ ความกระวนกระวายใจเพราะถูกไฟกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ หรือรัก โลภ โกรธ หลง แผดเผา ดุจความแสบร้อนที่เกิดจากไฟลวก ทุกข์ประการนี้ตรงกับที่ตรัสไว้ในอาทิตตปริยายสูตร

๖) **วิปากทุกข์** *ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว* ได้แก่ การเกิดความเดือดร้อนใจ การถูกลงอาญา ได้รับความทุกข์เดือดร้อนทางกายและใจต่างๆ การตกทุกข์ได้ยาก หรือการตายไปเกิดในอบายภูมิ ทุกข์ประการนี้ปรากฏในพระบาลีไตรปิฎกหลายแห่ง

๗) **สหคตทุกข์** *ทุกข์ไปด้วยกัน* หรือ *ทุกข์กำกับกัน* ได้แก่ ทุกข์ที่มาพร้อมกับโลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์ (สิ่งที่น่าปรารถนาน่าชอบใจ) คือ *มีลาภ มียศ ได้รับสรรเสริญ มีความสุข* ซึ่งล้วนเจือปนด้วยทุกข์ที่จรมาเสมอ เช่น เมื่อมีทรัพย์สมบัติแล้ว ก็ต้องคอยเฝ้ารักษาไม่ให้สูญหาย บางครั้งถึงกับกินไม่ได้นอนไม่หลับ บางคนต้องเสียชีวิตในการป้องกันรักษาทรัพย์ก็มี เมื่อได้รับยศถาบรรดาศักดิ์แล้ว ต้องทำตัวให้ดีกว่าคนทั่วไป มีภารกิจรับผิดชอบมาก เป็นที่หวังพึ่งพาของบริวาร ต้องพลอยร่วมทุกข์ร่วมสุขไปกับคนอื่น ดังนั้นจึงต้องขวนขวายหาทรัพย์ไว้ให้มากเพื่อเป็นกำลังจับจ่ายให้สะดวก ทำให้เกิดทุกข์ตามมา เมื่อได้รับสรรเสริญ ก็ทำให้เพลิดเพลินหลงเคลิ้มไปว่าตนเป็นคนเก่งคนดีกว่าคนอื่น หากปราศจากสติรู้เท่าทัน ก็จะหลงมัวเมาประมาท ทำให้เกิดทุกข์ เมื่อได้รับสุข ก็ปรารถนาอยากจะได้สุขยิ่งๆขึ้นไป ไม่รู้จักอิ่มจึงไม่ได้รับความสุขที่แท้จริง ดังนั้น โลกธรรมฝ่ายอิฏฐารมณ์จึงมักมีทุกข์กำกับซ่อนอยู่ด้วยเสมอ

๘) **อาหารปริเยฏฐิทุกข์** *ทุกข์เพราะการแสวงหาอาหาร* ได้แก่ **อาชีวทุกข์** *ทุกข์ในการหาเลี้ยงชีพ* โดยเหตุที่สรรพสัตว์ดำรงชีพอยู่ได้เพราะอาหาร จึงต้องดิ้นรนแสวงหาอาหารมาประทังชีวิต เมื่อประกอบอาชีพการงาน ก็ย่อมเกิดการแข่งขันช่วงชิงผลประโยชน์จนถึงขั้นทำร้ายร่างกายล้างผลาญชีวิตกัน จึงอยู่ไม่เป็นสุข ดังนั้น คนเราไม่ว่าจะประกอบอาชีพใดๆ เพื่อให้ได้อาหารมาเลี้ยงชีวิต ย่อมเป็นทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น

๙) **วิวาทมูลกทุกข์** *ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล หรือทุกข์เพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ* ได้แก่ ความไม่ปลอดโปร่งใจ ความไม่สบายใจ ความกลัวแพ้ หรือความหวาดหวั่นอันมีสาเหตุมาจากการทะเลาะแก่งแย่งกัน การสู้คดีกัน การทำสงครามสู้รบกัน เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก่อเวรภัยแก่กันอย่างไม่รู้จบ

๑๐) **ทุกขขันธ์** *ทุกข์รวบยอด หรือศูนย์รวมความทุกข์* ได้แก่ *อุปาทานขันธ์ ๕* ที่บุคคลเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา จัดเป็นตัวทุกข์ ซึ่งตรงกับพระบาลีในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่ว่า “**สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา** : *โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์*” และตรงกับพระบาลีแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทที่ว่า “**เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ** : *ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั่นจึงมีด้วยประการดังกล่าวนี้*”

การพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นทุกข์เต็มที่ โดยใช้ญาณปัญญากำหนดเห็นทุกข์ที่ชาวโลกเห็นเป็นสุข มีสหคตทุกข์เป็นต้นดังกล่าวมานี้อย่างละเอียดประจักษ์ชัด ตรงกับพระบาลีในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.
ก็ ทุกข์นั่นแล ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ย่อมตั้งอยู่ด้วย ย่อมเสื่อมสิ้นไปด้วย
นอกจากทุกข์ หาอะไรเกิดมิได้ นอกจากทุกข์ หาอะไรดับมิได้.

ทุกขลักขณะดังกล่าวมานี้ ย่อมเกิดมีเฉพาะ**อุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่มีใจครอง* เท่านั้น แต่อาจารย์บางท่านวินิจฉัยว่า แม้**อนุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่ไม่มีใจครอง* ที่บุคคลเข้าไปยึดมั่นด้วยอุปาทาน ก็สามารถมีทุกขลักขณะนี้ได้เช่นกัน หรือบางท่านเห็นความเฉาความซีดแห่งต้นไม้ใบหญ้าว่า เป็นการเสวยทุกข์ของมัน ทั้งสองประเด็นนี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ** ทรงเห็นว่าไม่สมเหตุสมผล *อุปาทินนกสังขารเท่านั้นเป็นทุกข์และทุกข์เป็นเจตสิกธรรม (สิ่งที่เกิด-ดับพร้อมกับจิต)* การที่คนเราไม่เห็นสังขารคือเบญจขันธ์ว่าเป็นทุกข์ก็เพราะมีการผลัดเปลี่ยนเคลื่อนไหวอิริยาบถอยู่เสมอ ดังนั้น *อิริยาบถ* จึงชื่อว่าปิดบังทุกขลักขณะไว้

๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตาแห่งสังขาร กำหนดรู้ได้ด้วยอาการ ๕ คือ

๑) **ด้วยไม่อยู่ในอำนาจ หรือด้วยฝืนปรารถนา** หมายความว่า สังขารคือเบญจขันธ์นี้ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใครๆ ไม่มีใครสามารถบังคับสังขารให้เป็นไปตามที่ใจต้องการได้ เพราะสังขารไม่ใช่อัตตา ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า *“ถ้าเบญจขันธ์จักเป็นอัตตาแล้วไซร้ เบญจขันธ์ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และจะพึงได้ในเบญจขันธ์ตามปรารถนาว่า ‘ขอเบญจขันธ์ของเราเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย’ แต่เพราะเหตุที่เบญจขันธ์เป็นอนัตตา จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และไม่ได้เบญจขันธ์ตามปรารถนาอย่างนั้น”*

๒) **ด้วยแย้งต่ออัตตา** หมายความว่า โดยสภาวะของสังขารเองค้านต่ออัตตา คือตรงกันข้ามกับความเป็นอัตตาอย่างประจักษ์ชัด ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า *“สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือไม่ที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นตัวของเรา”* และที่ตรัสไว้ในยทนิจจสูตร สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรคว่า **“ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา.** : *สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”*

๓) **ด้วยความเป็นสภาพหาเจ้าของมิได้** หมายความว่า สังขารนี้ไม่เป็นของใครได้จริง ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองได้ ดังข้อความในสูตรทั้งหลายมีอนัตตลักขณสูตรเป็นต้นว่า“**เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา**. : *นั่นมิใช่ของเรา นั่นมิใช่เรา นั่นมิใช่ตัวของเรา*”

๔) **ด้วยความเป็นสภาพสูญ คือว่างหรือหายไป** หมายความว่า สังขารนี้เป็นเพียงการประชุมรวมกันเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆ โดยว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ ดังที่พระพุทธดำรัสตรัสแก้ปัญหาของโมฆราชมาณพ ในปารายนวรรค ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ว่า “*โมฆราช เธอจงมีสติทุกเมื่อเล็งเห็นโลกโดยความเป็นสภาพสูญ ถอนอัตตานุทิฏฐิ คือความคิดเห็นว่าเป็นอัตตาเสีย เช่นนี้เธอก็จะพึงเป็นผู้ข้ามพ้นพญามัจจุราชได้...*”

คนเราไม่สามารถเห็นสังขารโดยความเป็นสภาพว่าง ก็เพราะมี **ฆนสัญญา** *ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน* คือการกำหนดว่า เป็นเรา เป็นเขา คอยปิดบังไว้ ทำให้เห็นแต่องค์รวม เหมือนอย่างการที่จะเรียกว่ารถได้ ก็เพราะมีชิ้นส่วนอะไหล่ต่างๆ ประกอบกันฉันใดก็ฉันนั้น เมื่อขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มารวมกัน ย่อมมีการสมมติบัญญัติเรียกว่า เป็นสัตว์ เป็นบุคคลขึ้นมา ดังที่วชิราภิกษุณีกล่าวไว้ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า “*ขึ้นชื่อว่าสัตว์ย่อมหาไม่ได้ในกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ เปรียบให้เห็นว่าเพราะคุมส่วนทั้งหลายไว้ด้วยกัน เสียงเรียกว่ารถย่อมมี ฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่การสมมติว่าสัตว์ก็ย่อมมี ฉันนั้น*” เมื่อกำหนดพิจารณาเห็นสังขารโดยกระจายเป็นส่วนย่อยต่างๆได้แล้ว ก็จะสามารถถอนฆนสัญญาในสังขารนั้นได้

ส่วนอนัตตลักขณะที่ว่า *สังขารเป็นสภาพหายไป* นั้น พึงกำหนดรู้ได้ด้วยความเสื่อมสิ้นไปแห่งสังขารนั้นๆ ท่านเปรียบเหมือนกับการที่คนเรานอนหลับฝันแล้วตื่นขึ้นมาก็ไม่พบกับความฝันนั้นเสียแล้ว ดังข้อความในชราสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ว่า “*คนผู้ตื่นขึ้นแล้วย่อมไม่เห็นอารมณ์อันประจวบด้วยความฝัน (สิ่งที่ฝัน) ฉันใด คนผู้มีชีวิตอยู่ ก็ย่อมไม่เห็นคนที่ตนรักตายจากไป ฉันนั้น*”

๕) **ด้วยความเป็นสภาวธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัย** หมายความว่า สังขารนั้นเป็นภาวะที่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพัง แต่เป็นไปโดยอิงอาศัยกับสิ่งอื่นๆ ข้อนี้เป็นลักษณะรวบยอดแห่งอาการทั้ง ๔ ที่กล่าวมา ดังข้อความในคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน ว่า

“ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งพิจารณา ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมเป็นไปกับเหตุ... และเพราะมารู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัย”

ความเป็นอนัตตาแห่งสังขารนี้แม้จะเกิดมีประจำสำหรับชาวโลก แต่เป็นเรื่องที่เข้าใจยาก เห็นได้ยาก เพราะมี **ฆนสัญญา** คือความสำคัญเห็นเป็นกลุ่มก้อนปิดบังไว้ ต้องอาศัย **ภาวนามยปัญญา** คือการฝึกสติปัญญาให้มีกำลังแรงกล้าจึงจะสามารถพิจารณาเห็นได้โดยประจักษ์ เพราะไตรลักษณ์ข้ออนัตตานี้ นอกจากพระพุทธศาสนาแล้ว ไม่มีสอนในลัทธิศาสนาอื่น

มติลัทธิศาสนาอื่น : ยอมรับการมีอัตตา

ความเป็นอนัตตาแห่งสังขารและสภาวธรรมทั้งหลายนั้น เมื่อพิจารณาตามพยัญชนะคือตัวหนังสือดูเหมือนเป็นมติที่ขัดแย้งคัดค้านความเป็นอัตตาของลัทธิพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูและลัทธิที่เชื่อเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งถือว่าในรูปกายนี้มีอัตตาสิงอยู่ เป็นผู้คิด เป็นผู้เสวยเวทนา และสำเร็จอาการอย่างอื่นๆ อีก เมื่อคราวมรณะคือตายอัตตาก็จุติ(เคลื่อนหรือตาย)จากสรีระร่างเดิมไปสิงในสรีระร่างอื่น ซึ่งจะเป็นสรีระร่างดีหรือเลวนั้นย่อมสุดแล้วแต่กรรมที่ได้ทำไว้ ส่วนสรีระร่างเดิมย่อมแตกสลายไป เปรียบเหมือนบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เมื่อคนผู้อยู่อาศัยไม่ชอบใจ ก็ย้ายไปอยู่บ้านเรือนหลังใหม่ ส่วนบ้านเรือนหลังเดิมก็ย่อมผุพังสลายไปตามกาลเวลาฉะนั้น อัตตาดังกล่าวมานี้ใน**หนังสือมิลินทปัญหา**เรียกว่า **ชีโว** *ผู้เป็น* หรือเรียกตามความนิยมของคนไทยว่า **เจตภูต** *ผู้นึก*

มติทางพระพุทธศาสนา : ปฏิเสธอัตตา

มติทางพระพุทธศาสนากล่าวแย้งว่า ความจริง ไม่มีอัตตาอย่างนั้น เป็นแต่สภาวธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุ ดับหรือสิ้นก็เพราะเหตุ ดังที่ท่านพระอัสสชิเถระ แสดงแก่อุปติสสปริพาชก (พระสารีบุตรเถระ) ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ปฐมภาค ว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต (อาห)
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมโณ.

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้

ในหลักพระพุทธศาสนา มีการแสดงความเกิดแห่งสภาวธรรมที่เนื่องสัมพันธ์กันเป็นสายๆ ดังที่แสดงความเกิดแห่งวิถีจิตว่า *"อาศัยอายตนะภายในมีจักษุเป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้นประจวบกันเข้า เกิดวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น จากนั้นจึงเกิดผัสสะ เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจาร โดยลำดับ"* หรือดังที่ตรัสไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า "**ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** : *สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา"* ความคิดอ่านจินตนาการต่างๆ ความเสวยเวทนารู้สึกสุข รู้สึกทุกข์ใดๆ และอาการทางจิตอย่างอื่นๆ เป็นหน้าที่ของจิตและเจตสิก ไม่มีอัตตาสิ่งที่เป็นตัวตนใดๆ มาทำหน้าที่ดังกล่าวนั้น

อนึ่ง หลักพระพุทธศาสนายอมรับว่ามี **จุติจิต** คือ*จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพหนึ่งไปอีกภพหนึ่ง* หรือ*จิตขณะสุดท้ายก่อนตาย* ดังที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ว่า "**จิตฺเต สงฺกิลิฏฺเฐ ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา** : *เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้ (ตายไปเกิดในทุคติภูมิ)* **จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา** : *เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุคติเป็นอันหวังได้ (ตายไปเกิดในสุคติภูมิ)"* คำว่า **จิต** ในพระพุทธพจน์นี้หมายถึง จิตขณะสุดท้ายก่อนตาย หรือจุติจิตนั่นเอง

นอกจากนี้ หลักพระพุทธศาสนายังรับรอง **ปฏิสนธิจิต** คือจิตที่ทำหน้าที่เกิด หรือจิตดวงแรกขณะเกิด ดังแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาทว่า "**วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** : *เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป"* ทั้งยังรับรอง **สังสารวัฏ** คือการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ แต่ไม่บัญญัติหรือรับรองเรื่องพระเจ้าที่บันดาลชีวิตเหมือนกับลัทธิศาสนาอื่นๆ โดยรับรองหลักการเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดหรือความดำรงอยู่และเสื่อมสิ้นแห่งสภาวธรรมทั้งหลายบนพื้นฐานแห่งหลัก **อิทัปปัจจยตา** คือความเป็นเหตุผลของกันและกันว่า เพราะสิ่งนี้มี จึงมีสิ่งนี้ หรือหลัก **ปฏิจจสมุปบาท** คือความอิงอาศัยกันเกิด-ดับแห่งสภาวธรรมทั้งหลายว่า *"เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ... ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวล จึงมีด้วยประการดังนี้ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ ... ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ จึงมีด้วยประการดังนี้"*

อธิบายพระบาลีอุทเทสว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา”

อนิจจลักขณะและทุกขลักขณะ ย่อมมีได้เฉพาะในสังขาร ดังนั้น พระบาลีอุทเทสจึงแสดง ๒ ลักษณะนั้นว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์” ส่วนอนัตตลักขณะ ย่อมมีได้ทั้งในสังขาร ทั้งในวิสังขาร คือธรรมอันมิใช่สังขาร (นิพพาน) ดังนั้น พระบาลีอุทเทสจึงแสดงลักษณะนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” เพื่อประมวลสภาวะเหล่านั้นมาแสดง เพราะบทว่า “ธรรม” หมายเอาสังขารก็ได้ วิสังขารก็ได้

การพิจารณาอนัตตลักขณะจำเป็นต้องมีโยนิโสมนสิการ

การพิจารณาเห็นสังขารเป็นอนัตตานั้น จำเป็นต้องมี **โยนิโสมนสิการ** คือ *การพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย* มิฉะนั้นอาจทำให้เห็นผิดว่า ผลบุญหรือผลบาปไม่มี มารดาบิดาไม่มีบุญคุณจริง เป็นแต่เรื่องสมมติทั้งนั้น เมื่อเกิดความเห็นผิดเช่นนี้ ก็ย่อมไม่ได้รับประโยชน์ใดๆในทางธรรม มีแต่จะได้รับทุกข์และโทษนานัปการ ดังนั้น จำต้องมีโยนิโสมนสิการกำกับ เพื่อจะได้กำหนดรู้ **สัจจะ ๒ ประการ** คือ

๑) **สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ** หมายถึง ความจริงที่มนุษย์ในโลกนี้หมายรู้ร่วมกันหรือสื่อสารระหว่างกัน เป็นเพียงคำบัญญัติสมมติเรียกกันต่างๆ เช่น สมมติเรียกชายผู้ให้กำเนิดว่า บิดา หญิงผู้ให้กำเนิดว่า มารดา หรือสมมติเรียกว่า ครูอาจารย์ สามีภรรยา ช้าง ม้า วัว ควาย รถ เรือน เป็นต้น

๒) **ปรมัตถสัจจะ จริงโดยปรมัตถ์** หมายถึง ความจริงโดยความหมายสูงสุด ความจริงที่มีอยู่จริงโดยสภาวะ เช่น ขันธ์ ธาตุ อายตนะ สสาร พลังงานต่างๆ หรือกล่าวตามหลักพระอภิธรรม ได้แก่ *จิต เจตสิก รูป นิพพาน*

เมื่อมีโยนิโสมนสิการกำหนดรู้สัจจะ ๒ ระดับนี้แล้ว ก็จะได้ไม่ไขว้เขวนำมาคัดค้านกัน เพราะการที่จะเข้าถึงความจริงโดยปรมัตถ์ได้ จำต้องยอมรับความจริงโดยสมมติเสียก่อน การกำหนดรู้ความจริงขั้นสมมติเป็นความรู้ขั้นพื้นฐาน ส่วนการใช้ปัญญากำหนดรู้ความจริงขั้นปรมัตถ์เป็นความรู้ขั้นละเอียด ดุจการรู้จักส่วนประกอบแต่ละชิ้นของรถหรือเรือน ฉะนั้น

เมื่อกำหนดรู้ความจริงถึงขั้นปรมัตถ์ ย่อมเห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นไปต่างๆกัน ดีบ้าง เลวบ้าง เป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่อำนวยผลให้เป็นเช่นนั้น เมื่อกำหนดรู้ได้อย่างนี้ ก็จะเข้าใจเรื่องอนัตตาได้ประจักษ์แจ้ง สามารถละทิฏฐิมานะ คือความเห็นผิดและความ

ถือตัว รวมทั้งกิเลสอื่นๆ อันเนื่องมาจากการถือเราถือเขา ถือพรรคถือพวก การกำหนดรู้อนัตตาโดยอาศัยโยนิโสมนสิการเช่นนี้ จึงจะสำเร็จประโยชน์ได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า *“อนัตตลักขณะย่อมปรากฏแก่ผู้พิจารณาเห็นโดยแยบคาย หรือย่อมเห็นด้วยปัญญา”*

สรุปความ

อนิจจลักขณะ ย่อมปรากฏได้ทั้งใน**อุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่มีใจครอง* และ**อนุปาทินนกสังขาร** *สังขารที่ไม่มีใจครอง* **ทุกขลักขณะ** ย่อมปรากฏได้เฉพาะ**อุปาทินนก-สังขาร** สังขารที่มีใจครองอย่างเดียว เพราะเป็นเจตสิกธรรม ส่วน **อนัตตลักขณะ** ย่อมปรากฏได้ทั้งในสังขารทั้งสอง และวิสังขาร คือสภาวธรรมอันมิใช่สังขาร (นิพพาน)

ผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า *“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”* ย่อมเบื่อหน่ายในทุกขขันธ์ ไม่เพลิดเพลินหมกมุ่นในสังขารสิ่งปรุงแต่งอันยั่วยวนชวนให้เสน่หา ที่น่ารักใคร่ พาใจให้กำหนัด ย่อมเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายได้ ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า *“อริยสาวกผู้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในรูป ย่อมหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย ย่อมหน่ายแม้ในวิญญาณ”* ความเบื่อหน่ายเช่นนี้ เรียกว่า **นิพพิทา** ที่เกิดขึ้นด้วยปัญญาจัดเป็น **นิพพิทาญาณ** เป็นปฏิปทาให้ถึงวิสุทธิคือความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสได้

๒. วิราคะ ความสิ้นกำหนด

อุทเทส

๑. **นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ. :** *เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนัด*

อนัตตลักขณสูตร : วินัยปิฎก มหาวรรค

๒. **วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ.** : *วิราคะ เป็นประเสริฐ แห่งธรรมทั้งหลาย*

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

๓. **สุขา วิราคตา โลเก กามานํ สมติกฺกโม. :**
วิราคะ คือความก้าวล่วงเสียด้วยดี ซึ่งกามทั้งหลาย เป็นสุขในโลก

พุทธอุทาน : วินัยปิฎก มหาวรรค

พรรณนาความ

วิราคะ *ความสิ้นกำหนัด* หมายถึงภาวะที่จิตปราศจากความกำหนัดยินดีในกาม ความสำรอกจิตจากกิเลสกาม หรือสภาวธรรมใดๆ ที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกำหนัด หายรัก หายอยากในกามสุขทั้งปวง

ไวพจน์แห่งวิราคะ ๘ อย่าง

ในอัคคัปปสาทสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ทรงแสดงวิราคะว่าเป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม แล้วทรงแจก**ไวพจน์แห่งวิราคะ** *คำกำหนดใช้เรียกแทนวิราคะ เป็น ๘ อย่าง* คือ

๑. **มทนิมฺมทโน** ธรรมยังความเมาให้สร่าง
๒. **ปิปาสวินโย** ธรรมนำเสียซึ่งความระหาย
๓. **อาลยสมุคฺฆาโต** ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย
๔. **วฏฺฏูปจฺเฉโท** ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ
๕. **ตณฺหกฺขโย** ความสิ้นตัณหา
๖. **วิราโค** ความสิ้นกำหนัด
๗. **นิโรโธ** ความดับ
๘. **นิพฺพานํ** ธรรมชาติหาเครื่องเสียบแทงมิได้

๑. **มทนิมฺมทโน** (มทนิมมทนะ) *ธรรมยังความเมาให้สร่าง* คำว่า ***ความเมา*** หมายถึง ความเมาในอารมณ์อันยั่วยวนให้เกิดความเมา เช่น ความเมาในชาติกำเนิดสูง อำนาจ บริวาร ลาภ ยศ ตำแหน่ง หน้าที่การงาน ความสุข สรรเสริญ วัย ความไม่มีโรค ชีวิต เป็นต้น ธรรมที่ทำให้จิตสร่างคือคลายจากความเมาดังกล่าว จัดเป็นวิราคะ

๒. **ปิปาสวินโย** (ปิปาสวินยะ) *ธรรมนำเสียซึ่งความระหาย* คำว่า ***ความระหาย*** หรือ ***กระหาย*** หมายถึง ความกระวนกระวายใจอันมีสาเหตุมาจากตัณหาคือความทะยานอยาก ซึ่งเปรียบเหมือนอาการกระหายน้ำ ธรรมที่นำออกคือระงับความกระวนกระวายใจ จัดเป็นวิราคะ

๓. **อาลยสมุคฺฆาโต** (อาลยสมุคฆาตะ) *ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย* คำว่า ***อาลัย*** หมายถึง ความติดพัน ความห่วงใยในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ ธรรมที่ถอนอาลัยคือพรากจิตออกจากกามคุณ ๕ จัดเป็นวิราคะ

๔. **วฏฺฏูปจฺเฉโท** (วัฏฏูปัจเฉทะ) *ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ* คำว่า ***วัฏฏะ*** หมายถึง ความเวียนตายเวียนเกิดในภูมิทั้ง ๓ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ อย่างไม่รู้จักจบสิ้น ด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก ที่เรียกว่า **วัฏฏะ ๓** กิเลส กรรม และวิบากทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นวงจรแห่งทุกข์ กล่าวคือ เมื่อเกิดกิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น เมื่อได้รับวิบากก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมได้รับวิบากหมุนเวียนต่อไปเช่นนี้ไม่รู้จักจบสิ้น ธรรมที่ตัดวัฏฏะให้ขาด จัดเป็นวิราคะ

๕. **ตณฺหกฺขโย** (ตัณหักขยะ) *ความสิ้นตัณหา* คำว่า ***ตัณหา*** หมายถึง *ความทะยานอยาก ความดิ้นรนอยากได้* มี ๓ อย่าง คือ (๑) **กามตัณหา** *ความทะยานอยากในกาม* ได้แก่อาการที่จิตแส่หาอยากได้กามคุณ ๕ (๒) **ภวตัณหา** *ความทะยานอยากในภพ* ได้แก่อาการที่จิตดิ้นรนอยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรืออยากเกิด อยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป (๓) **วิภวตัณหา** *ความทะยานอยากในวิภพ* ได้แก่อาการที่จิตขัดข้องคับแค้น อยากพ้นไปจากภาวะที่ตนไม่ปรารถนา อยากตายไปเสีย อยากขาดสูญ ธรรมที่ขจัดตัณหาให้สิ้นไป จัดเป็นวิราคะ

๖. **วิราโค** (วิราคะ) *ความสิ้นกำหนัด* หมายถึง ภาวะที่จิตปราศจากความกำหนัดรักใคร่ หรือภาวะที่ฟอกจิตจากน้ำย้อมคือกิเลสกามได้อย่างเด็ดขาด ธรรมที่ทำให้สิ้นกำหนัด จัดเป็นวิราคะ

๗. **นิโรโธ** (นิโรธ) *ความดับ* หมายถึง *ความดับตัณหา* หรือ*ความดับทุกข์* ธรรมที่ดับตัณหา จัดเป็นวิราคะ

๘. **นิพฺพานํ** (นิพพาน) *ธรรมชาติหาเครื่องเสียบแทงมิได้* หมายถึง *ภาวะจิตที่ดับกิเลสและกองทุกข์ได้สิ้นเชิง* อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ในที่นี้เพียงแต่นำคำมาเป็นไวพจน์ของวิราคะเท่านั้น รายละเอียดจะกล่าวในหัวข้อว่าด้วย *นิพพาน*

สรุปความ

วิราคะ ที่มาในลำดับแห่งนิพพิทา ตามอุทเทสว่า “**นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ** : *เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนัด*” จัดเป็นอริยมรรค คือญาณอันให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค

วิราคะในอุทเทสว่า **วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ** : *วิราคะ เป็นประเสริฐแห่งธรรมทั้งหลาย* เป็นไวพจน์ของนิพพาน ส่วนวิราคะ ที่แปลว่า *สิ้นกำหนัด* ในอุทเทสแห่งวิมุตติที่ว่า **วิราคา วิมุจฺจติ** : *เพราะสิ้นกำหนัด ย่อมหลุดพ้น* เป็นชื่อของอริยมรรค

วิราคะ เป็นได้ทั้งอริยมรรคและอริยผล คือ ถ้ามาหรือปรากฏในลำดับแห่งนิพพิทา หรือมาคู่กับวิมุตติ จัดเป็นอริยมรรค ถ้ามาตามลำพัง จัดเป็นอริยผล

๓. วิมุตติ ความหลุดพ้น

อุทเทส

๑. **วิราคา วิมุจฺจติ.**

เพราะสิ้นกำหนัด ย่อมหลุดพ้น.

อนัตตลักขณสูตร : วินัยปิฎก มหาวรรค

๒. **กามาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ, ภวาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ, อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ.**

จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยกาม จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยภพ จิตหลุดพ้นแล้ว แม้จากอาสวะเนื่องด้วยอวิชชา.

เวรัญชกัณฑ์ : วินัยปิฎก มหาวิภังค์

๓. **วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ.**

เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่าหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี.

อนัตตลักขณสูตร : วินัยปิฎก มหาวรรค

พรรณนาความ

วิมุตติ *ความหลุดพ้น* หมายถึง ความที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย

อาสวะ แปลว่า *สภาวะอันหมักดอง* เป็นชื่อของเมรัยก็มี เช่น คำว่า **ผลาสโว** (ผลาสวะ) *น้ำดองผลไม้* เป็นชื่อของกิเลสก็มี เช่น คำว่า **กามาสโว** (กามาสวะ) *กิเลสเป็นเหตุใคร่* หรือกิเลสเนื่องด้วยกาม ในที่นี้ *เป็นชื่อของกิเลส* หมายถึงกิเลสที่หมักดองนอนเนื่องอยู่ในจิตสันดาน มี ๓ อย่าง คือ (๑) **กามาสวะ** ได้แก่ กิเลสที่หมักดองอยู่ในจิตสันดานอันเกี่ยวเนื่องด้วยกามคุณ ๕ ตรงกับกามตัณหา (๒) **ภวาสวะ** ได้แก่ กิเลสที่หมักดองอยู่ในจิตสันดานด้วยอำนาจความพอใจติดใจอยู่ในภพ ตรงกับภวตัณหา (๓) **อวิชชาสวะ** ได้แก่ กิเลสที่หมักดองอยู่ในจิตสันดานอันเนื่องมาจากอวิชชา ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตรงกับโมหะ

วิมุตติ ในอุทเทสที่ ๑ ได้แก่ **อริยผล** เพราะสืบเนื่องมาจากวิราคะ **วิมุตติ** ในอุทเทสที่ ๒ ได้แก่ **อริยมรรค** เพราะได้แสดงไว้ในลำดับแห่งการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ **วิมุตติ** ในอุทเทสที่ ๓ ได้แก่ *อริยผล* เพราะแสดงญาณที่สืบเนื่องมาจากวิมุตติ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า *วิมุตติญาณทัสสนะ*

วิมุตติ ในพระไตรปิฎกไม่ได้กำหนดชัดว่า หลุดพ้นในขณะแห่งมรรคหรือในขณะแห่งผล แต่จำแนกไว้เป็น ๒ คำโดยชัดเจน คือคำว่า **วิมุตติ** กับคำว่า **วิมุตติญาณทัสสนะ** เช่นที่ปรากฏในพระบาลีแสดงอเสขธรรมขันธ์ ๕ คือ *สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์* และ *วิมุตติญาณทัสสนขันธ์*

สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ หมายถึงกองหรือหมวดหมู่ธรรมคือศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ *วิมุตติขันธ์* หมายถึงกองหรือหมวดหมู่ธรรมคือวิมุตติเป็นโลกุตตระอย่างเดียว ส่วน *วิมุตติญาณทัสสนขันธ์* หมายถึงกองหรือหมวดหมู่ธรรมคือ *ปัจจเวกขณญาณ* เป็นญาณที่พิจารณาทบทวนมรรค ผล และนิพพาน ซึ่งเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์เท่านั้น จัดป็นโลกิยะอย่างเดียว เพราะไม่ได้ทำหน้าที่ละกิเลส เพียงแต่ตรวจดูกิเลสที่ละได้หรือยังละไม่ได้ (กล่าวตามนัยอรรถกถาสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)

ในที่นี้ **วิมุตติ** ได้คือตรงกับอุทเทสที่ ๑ ว่า "**วิราคา วิมุจฺจติ** : *เพราะสิ้นกำหนัดย่อมหลุดพ้น"* เป็นกิจของจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้น ส่วน**วิมุตติญาณทัสสนะ** ตรงกับอุทเทสที่ ๓ ว่า "**วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ** : *เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่า "หลุดพ้นแล้ว" ย่อมมี* เป็นกิจแห่งปัญญา

วิมุตติ ๒ ตามนัยพระบาลี

๑) **เจโตวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งใจ* หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสาสวะเครื่องร้อยรัดผูกพันทั้งปวงด้วยการฝึกจิต เป็นปฏิปทาข้อปฏิบัติของผู้บำเพ็ญเพียรที่เจริญสมถะและวิปัสสนามาโดยลำดับจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒) **ปัญญาวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา* หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยอำนาจปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริง หรือภาวะที่จิตใช้ปัญญาพิจารณาอันเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากเครื่องร้อยรัดผูกพันคือกิเลสและอวิชชาได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด เป็นปฏิปทาข้อปฏิบัติของผู้บำเพ็ญเพียรที่มุ่งมั่นเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

วิมุตติทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นเครื่องแสดงปฏิปทาที่ให้สำเร็จความหลุดพ้นของพระอรหันต์ ในพระบาลีจะมีคำว่า "**อนาสวํ** : *อันหาอาสวะมิได้"* กำกับเป็นคุณบทให้รู้ว่าเป็นโลกุตตรธรรม เช่นพระบาลีว่า"**อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ** ... : *กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป"* ไว้เสมอ จึงเป็นเหตุให้วินิจฉัยว่า วิมุตติที่เป็นสาสวะคือมีอาสวะหรือเป็นโลกิยะก็มี เมื่อกำหนดความในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่ว่า "**อกุปฺปา เม วิมุตฺติ** : *วิมุตติของเราไม่กำเริบ"* ก็เป็นเหตุให้วินิจฉัยว่า *วิมุตติมีทั้งที่เป็น อกุปปธรรม ธรรมที่กำเริบไม่ได้ คือเป็นโลกุตตระ และเป็น กุปปธรรม ธรรมที่กำเริบได้ คือเป็นโลกิยะ* ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา ท่านจึงแบ่งวิมุตติเป็น ๕ อย่าง

วิมุตติ ๕ ตามนัยอรรถกถา

๑) **ตทังควิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นๆ* หมายถึงภาวะที่จิตพ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรมตรงกันข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตา หายโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนัด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราวโดยระงับอกุศลเจตสิกได้เป็นคราวๆ จัดเป็นโลกิยวิมุตติ

๒) **วิกขัมภนวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้* หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสกามและอกุศลธรรมทั้งหลายได้ด้วยกำลัง*ฌาน* อาจสะกดไว้ได้นานกว่าตทังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อมแล้ว กิเลสอาจเกิดขึ้นอีก จัดเป็นโลกิยวิมุตติ

๓) **สมุจเฉทวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยตัดขาด* หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค โดยที่กิเลสไม่สามารถเกิดขึ้นในจิตสันดานได้อีก จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

๔) **ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยสงบราบ* หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

๕) **นิสสรณวิมุตติ** *ความหลุดพ้นด้วยสลัดออกได้* หมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสเสร็จสิ้นแล้วดำรงอยู่ในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสนั้นตลอดไป ได้แก่ **นิพพาน** จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

การบัญญัติตทังควิมุตติ เป็นเกณฑ์กำหนดว่า วิมุตติที่เป็นของปุถุชนก็มี การบัญญัติวิกขัมภนวิมุตติ เป็นเกณฑ์กำหนดว่า เจโตวิมุตติที่เป็นสาสวะ คือมีอาสวะก็มี การบัญญัติสมุจเฉทวิมุตติและปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เป็นเกณฑ์กำหนดว่า วิมุตติเป็นได้ทั้งอริยมรรคอริยผล การบัญญัตินิสสรณวิมุตติ เป็นเกณฑ์กำหนดว่า วิมุตติที่เป็นปรมัตถสัจจะนั้นได้แก่พระนิพพาน หรือเป็นเกณฑ์กำหนดให้ครบโลกุตตรธรรม ๙ (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)

สรุปความ

วิมุตติ หมายถึงความที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ในพระบาลีจำแนกเป็น ๒ คือ **เจโตวิมุตติ** และ **ปัญญาวิมุตติ** ส่วนในอรรถกถาจำแนกเป็น ๕ คือ **ตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ** และ**นิสสรณวิมุตติ** โดย ๒ ข้อแรกจัดเป็นโลกิยะ ส่วน ๓ ข้อหลัง จัดเป็นโลกุตตระ

วิมุตติของพระอรหันต์ มีไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาสมบูรณ์ ส่วนผู้แรกปฏิบัติธรรม การหัดทำจิตให้ปลอดจากกิเลสกามและอกุศลวิตกอย่างอื่นได้ ก็นับว่าได้รับประโยชน์จากการศึกษาเรื่องวิมุตติในเบื้องต้นนี้แล้ว

๔. วิสุทธิ ความหมดจด

อุทเทส

๑. **ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ**. : *ย่อมหมดจดด้วยปัญญา.*

ยักขสังยุต : สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

๒. **เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา**. : *นั่น (คือนิพพิทา) เป็นทางแห่งวิสุทธิ.*

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

พรรณนาความ

วิสุทธิ *ความหมดจด* หมายถึงความบริสุทธิ์ คือการชำระจิตของตนให้หมดจดบริสุทธิ์ผ่องแผ้วจากกิเลสาสวะทั้งปวง ความหมดจดนี้ย่อมเกิดได้ด้วยปัญญา

หลักความหมดจดในลัทธิศาสนาอื่น : ลัทธิศาสนาพราหมณ์ถือว่า ความหมดจดจะมีได้ด้วยการชำระบาป โดยทำพิธีลอยบาปทิ้งเสียในแม่น้ำคงคา (หรือเรียกว่าอาบน้ำชำระบาปได้) ลัทธิศาสนาอื่นๆ เช่นคริสต์ศาสนา ถือว่า ความหมดจดจะมีได้ด้วยการสวดมนต์อ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าเพื่อทรงยกโทษให้

หลักความหมดจดในพระพุทธศาสนา : พระพุทธศาสนาถือว่า ความหมดจดจะมีได้ด้วยปัญญาเท่านั้น จะมีด้วยเหตุอื่นหาได้ไม่ นั่นหมายความว่า บุญบาปจะมีได้เพราะตนเองเป็นผู้ทำ ไม่มีใครมาช่วยทำให้บริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์ได้ ดังพระบาลีในขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

"ทำบาปเอง ย่อมเศร้าหมองเอง ไม่ทำบาปเอง ย่อมหมดจดเอง ความหมดจดและความเศร้าหมอง เป็นของเฉพาะตน คนอื่นยังคนอื่นให้หมดจดหาได้ไม่"

อธิบายความ : บุคคลที่ทำบาปอกุศลหรือความชั่วใดๆ ย่อมได้ชื่อว่าเป็นคนชั่วบาปอกุศลที่เขาทำก็อำนวยผลกรรมให้เศร้าหมอง เปรียบเหมือนเขม่าหรือของโสโครกที่บุคคลจับต้องก็พลอยเปื้อนไปด้วย ส่วนผู้ไม่กระทำบาปอกุศล ทำแต่บุญกุศล ย่อมบริสุทธิ์หมดจด เปรียบเหมือนผ้าขาวที่สะอาดฉะนั้น เพราะในโลกนี้ไม่มีใครสามารถทำให้ผู้อื่นบริสุทธิ์หมดจดหรือเศร้าหมองได้ ข้อนี้พึงเห็นได้ในบทพระธรรมคุณว่า "**ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** : *พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน"* จึงสรุปความได้ว่า *ความเศร้าหมองเกิดจากการทำบาป ความหมดจดเกิดจากการไม่ทำบาป*

ความบริสุทธิ์ภายในย่อมมีด้วยปัญญา กล่าวคือ ความหมดจดจากกิเลสาสวะอันนอนเนื่องอยู่ภายในขันธสันดาน จะต้องอาศัย*ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริง* เรียกว่า **วิปัสสนาญาณ ๙** ซึ่งจัดเป็นขั้นๆ สูงขึ้นไปตามลำดับ ๙ ขั้น ดังนี้

๑) **อุทยัพพยญาณ** หรือ **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** *ญาณหยั่งเห็นความเกิดและความดับ* คือปัญญาพิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งสังขารหรือเบญจขันธ์ จนเห็นประจักษ์ชัดว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป

๒) **ภังคญาณ** หรือ **ภังคานุปัสสนาญาณ** *ญาณหยั่งเห็นความเสื่อมสลาย* คือปัญญาพิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงมีการแตกสลายย่อยยับไป

๓) **อาทีนวญาณ** หรือ **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** *ญาณหยั่งเห็นโทษ* คือปัญญาพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นโทษ มีความบกพร่อง เจือปนด้วยทุกข์

๔) **ภยตูปัฏฐานญาณ** *ญาณหยั่งเห็นสังขารปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว* คือปัญญาพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่เป็นไปในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ล้วนปรากฏเป็นของน่าสะพรึงกลัว

๕) **นิพพิทาญาณ** หรือ **นิพพิทานุปัสสนาญาณ** *ญาณหยั่งเห็นความหน่าย* คือปัญญาพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษน่ากลัวเช่นนั้นแล้ว จึงเกิดความหน่ายในสังขาร

๖) **มุญจิตุกัมยตาญาณ** *ญาณหยั่งเห็นด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย* คือปัญญาพิจารณาจนเกิดความหน่ายสังขารทั้งหลายแล้วเกิดความปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗) **ปฏิสังขาญาณ** *ญาณพิจารณาหาทาง* คือปัญญาพิจารณาสังขารทั้งหลาย โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เพื่อหาอุบายที่จะปลดเปลื้องจิตออกไปจากความหน่ายนั้น

๘) **สังขารุเปกขาญาณ** *ญาณวางเฉยในสังขาร* คือปัญญาพิจารณารู้เห็นสังขารตามความเป็นจริงว่า มีความเป็นอยู่ เป็นไปอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางจิตเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย จากนั้นจึงละความเกี่ยวเกาะในสังขารเสียได้

๙) **สัจจานุโลมิกญาณ** หรือ **อนุโลมญาณ** *ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ* คือเมื่อเกิดสังขารุเปกขาญาณ จิตก็เป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย และญาณนั้นมุ่งตรงต่อนิพพาน จึงเกิดปัญญาที่สูงขึ้นอีกขั้นหนึ่ง เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ คือญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นเป็นลำดับถัดมา จากนั้นก็จะเกิด **โคตรภูญาณ** *ญาณ*

ครอบโคตร คือปัญญาที่อยู่ในลำดับก่อนถึงอริยมรรค ซึ่งข้ามพ้นความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นอริยบุคคล แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นพระอริยบุคคลต่อไป

วิสุทธิ ความหมดจด (อีกบรรยายหนึ่ง)

อุทเทส

๓. **มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ ... ...**
เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา.
ทางมีองค์ ๘ เป็นประเสริฐสุดแห่งทางทั้งหลาย ...
ทางนั่นแลไม่มีทางอื่น เพื่อความหมดจดแห่งทัสสนะ

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

พรรณนาความ

ทางมีองค์ ๘ เรียกว่า **อริยมรรค** แปลว่า *ทางอันประเสริฐ* หมายถึงทางอันทำบุคคลให้เป็นอริยะ ทางอันทำผู้ปฏิบัติให้ห่างไกลจากกิเลส เรียกเต็มว่า **อริยอัฏฐังคิกมรรค** แปลว่า *ทางประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐ* หมายความว่า ทางนี้มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง เป็นข้อสุดท้ายของอริยสัจ ๔ เรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** *อริยสัจคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์* หรือ **มัคคสัจ** เรียกอีกอย่างว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** แปลว่า *ข้อปฏิบัติอันมีในท่ามกลาง หรือ ทางสายกลาง* หมายถึงข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลางๆ สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาทางสุดโต่งทั้งสองทาง คือ **กามสุขัลลิกานุโยค** การประกอบตนให้หมกมุ่นอยู่ในกามสุข และ **อัตตกิลมถานุโยค** การประกอบตนให้ลำบากเดือดร้อนโดยคิดว่าเป็นหนทางพ้นทุกข์

ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดง**อริยมรรคมีองค์ ๘** ไว้ มีอธิบายดังนี้

๑) **สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ** หมายถึงความเห็นถูกต้องใน ๒ ระดับ คือ

(๑) *ความเห็นชอบระดับโลกิยะ* ได้แก่ ความเห็นถูกต้องตามคลองธรรม คือเห็นว่าบุญบาปมีจริง ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีจริง มารดาบิดามีบุญคุณจริง เป็นต้น ความเห็นชอบในระดับนี้เป็นการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะพัฒนาตนเข้าสู่การฝึกอบรมตามหลักศีลธรรม และ

(๒) *ความเห็นชอบระดับโลกุตตระ* ได้แก่ ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ตามสภาวะ ตามเหตุปัจจัย *คือ ปัญญาอันเห็นชอบในอริยสัจ ๔* คือ เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท คือเห็นว่าสภาวธรรมทั้งปวงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น สรรพสิ่งเป็นเหตุเป็นผลกัน เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เมื่อมีสิ่งนี้เป็นเหตุ จึงมีสิ่งนี้เป็นผลตามมา ดังนี้เป็นต้น

๒) **สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ** หมายถึงความนึกตรึกตรองในทางที่ถูกต้องเป็นกุศล ประกอบด้วยมโนสุจริต หรือความคิดนึกที่เป็นไปใน **กุศลวิตก ๓ อย่าง** คือ (๑) ความคิดนึกที่ปลอดจากกาม หรือความคิดในทางเสียสละ (๒) ความคิดนึกที่ปลอดจากพยาบาท หรือความคิดที่ประกอบด้วยเมตตา (๓) ความคิดนึกที่ปลอดจากการเบียดเบียน หรือความคิดที่ประกอบด้วยกรุณา

๓) **สัมมาวาจา เจรจาชอบ** หมายถึงการใช้วาจาติดต่อสื่อสารเกี่ยวข้องกับผู้อื่นอย่างถูกต้อง หรือการใช้คำพูดตามหลัก **วจีสุจริต ๔** คือ (๑) ละเว้นจากการพูดเท็จ (๒) ละเว้นจากการพูดส่อเสียด (๓) ละเว้นจากการพูดคำหยาบ (๔) ละเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔) **สัมมากัมมันตะ การงานชอบ** หมายถึงการมีพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายอย่างถูกต้อง หรือการปฏิบัติตามหลัก **กายสุจริต ๓** คือ (๑) ละเว้นจากการผลาญพร่าฆ่าชีวิต (๒) ละเว้นจากการลักทรัพย์ (๓) ละเว้นจากการประพฤติผิดในกาม

๕) **สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ** หมายถึงการประกอบอาชีพสุจริต โดยเว้นวิธีเลี้ยงชีพที่ผิด เช่น การหลอกลวง การใช้เล่ห์เหลี่ยม การใช้กลโกง การขูดรีด การฉ้อฉล หรือการค้ากำไรเกินควร เป็นต้น รวมถึงการเว้นจากการค้าขายที่ผิดธรรมก่อให้เกิดโทษ ๕ อย่าง ได้แก่ *การค้าเครื่องประหาร การค้ามนุษย์ การค้าสัตว์มีชีวิต การค้าสิ่งเสพติดมึนเมาให้โทษ และการค้ายาพิษ*

๖) **สัมมาวายามะ พยายามชอบ** หมายถึงการมีความเพียรพยายามที่ถูกต้องโดยเพียรละความชั่ว สร้างและรักษาความดี ตามหลักการสร้างความเพียรชอบที่เรียกว่า **สัมมัปปธาน ๔** คือ (๑) เพียรระวังไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้น (๒) เพียรละกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เพียรบำเพ็ญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดมีขึ้น (๔) เพียรรักษากุศลที่เกิดแล้วให้ตั้งมั่นเจริญยิ่งขึ้นไป

๗) **สัมมาสติ ระลึกชอบ** หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง ซึ่งเรียกว่า **การเจริญสติปัฏฐาน ๔** คือการตั้งสติกำหนดพิจารณาในเรื่องภายในตัวของคนเราที่สำคัญ ๔ เรื่อง อันได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม ว่าเป็นแต่เพียงกาย เวทนา จิต ธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

๘) **สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ** หมายถึงการทำจิตให้แน่วแน่อยู่ในอารมณ์เดียวที่แสดงออกมาในทางกุศลโดยส่วนเดียวและสามารถข่มระงับกิเลสเครื่องกั้นจิตมิให้บรรลุคุณธรรมความดีไว้ได้ ด้วยหลักการฝึกจิตให้เป็นสมาธิที่จัดลำดับเป็นขั้นๆ ตั้งแต่ขั้นหยาบไปจนถึงขั้นละเอียด ที่เรียกว่า **ฌาน ๔** คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

อริยมรรคเป็นยอดทางปฏิบัติ

ในอัคคัปปสาทสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ตรัสยกย่องมรรคมีองค์ ๘ ว่า **เป็นยอดแห่งสังขตธรรม** คือธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือเกิดจากเหตุปัจจัย เช่นเดียวกับที่ตรัสยกย่องว่าเป็นทางประเสริฐสุดแห่งทางทั้งหลายตามอุทเทสที่ยกมาแสดงนั้น ทั้งนี้เพราะองค์ธรรมทั้ง ๘ แห่งอริยมรรคนั้นนับเป็นสัทธรรมอันดี จัดเป็นกุศลธรรม เมื่อรวมกันเข้าทั้ง ๘ ประการ ย่อมเป็นองค์ธรรมที่ดีเยี่ยม

อริยมรรคมีองค์ ๘ สัมพันธ์กับวิสุทธิ ๗

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นเหตุให้ถึงความหมดจดแห่งทัสสนะคือปัญญา โดยมีความสัมพันธ์กับ**วิสุทธิ ๗** คือทางแห่งความหมดจดด้วยปัญญาที่อุดหนุนส่งเสริมกันให้สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ ไปตามลำดับ ๗ ขั้น ดังนี้

๑) **สีลวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งศีล* หมายถึงการรักษาศีลตามภูมิชั้นของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อสมาธิ **สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์เข้าในข้อนี้**

๒) **จิตตวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งจิต* หมายถึงความหมดจดแห่งจิตที่เกิดจากการบำเพ็ญสมาธิจิตจนได้บรรลุฌานสมาบัติ **สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าในข้อนี้**

๓) **ทิฏฐิวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งทิฏฐิ* หมายถึงความหมดจดแห่งความคิดเห็นที่เกิดจากความรู้ความเข้าใจ สามารถมองเห็นนามรูปหรือเบญจขันธ์ตามที่เป็นจริง

๔) **กังขาวิตรณวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย* หมายถึง ความหมดจดแห่งปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นไปแห่งสังขารอันเนื่องมาจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ดังพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก ว่า *"พืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลหว่านในนาย่อมงอกขึ้นได้ เพราะอาศัยเหตุ ๒ อย่าง คือ รสในแผ่นดินและยางในพืช ฉันใด ขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ๖ เหล่านี้ ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย ดับไปเพราะเหตุปัจจัยดับ ฉันนั้น"* แล้วกำจัดความสงสัยทั้งปวงในนามรูปเสียได้

๕) **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง* หมายถึงความหมดจดด้วยการเริ่มเจริญวิปัสสนาพิจารณาสิ่งที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อน จนเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย แล้วเกิด**วิปัสสนูปกิเลส** (สิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางมิให้การเจริญวิปัสสนารุดหน้าไป) ๑๐ อย่าง คือ *โอภาส* แสงสว่าง, *ญาณ* ความรู้, *ปีติ* ความอิ่มใจ, *ปัสสัทธิ* ความสงบ, *สุข* ความสบาย, *อธิโมกข์* ความน้อมใจเชื่อ, *ปัคคาหะ* ความเพียรประคองจิต, *อุปัฏฐาน* ความปรากฏชัดแห่งสติ, *อุเบกขา* ความวางจิตเป็นกลาง และ*นิกันติ* ความพอใจในวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างนี้เกิดขึ้น ก็ใช้โยนิโสมนสิการกำหนดได้ว่ามิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีนั่นแหละเป็นทางถูกต้อง แล้วเตรียมที่จะประคองจิตไว้ในวิปัสสนาญาณนั้นต่อไป

๖) **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน* หมายถึง ความหมดจดแห่งความรู้เห็นชัดในข้อปฏิบัติด้วยการประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณ ๙ ดังกล่าว โดยเริ่มตั้งแต่ *อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ* ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีทางนั้นเป็นต้นไปจนถึง *สัจจานุโลมิกญาณ* อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อจากนั้นก็จะเกิด *โคตรภูญาณ* คั่นระหว่างวิสุทธิข้อนี้กับข้อสุดท้าย เป็นรอยต่อแห่งความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล

๗) **ญาณทัสสนวิสุทธิ** *ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ* หมายถึงความหมดจดที่เกิดจากความรู้เห็นด้วยปัญญาในอริยมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น อันเกิดถัดจากโคตรภูญาณเป็นต้นไป เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นแล้ว ผลจิตย่อมเกิดขึ้น เป็นอันบรรลุจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์เข้าในวิสุทธิทั้ง ๕ ข้อดังกล่าวมานี้ คือข้อ ๓ ถึง ข้อ ๗ โดยสัมมาสังกัปปะทำกิจพิจารณา สัมมาทิฏฐิทำกิจสันนิษฐาน คือความตกลงใจ

สรุปความ

สมัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ ทรงยกทางสุดโต่งสองทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ขึ้นแสดงก่อนว่า เป็นทางที่บรรพชิตไม่ควรประพฤติปฏิบัติ เพราะไม่ทำให้ถึงความดับทุกข์ ทางมีองค์ ๘ นี้เท่านั้นเป็นทางประเสริฐ เป็นทางสายกลางที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง ดังนั้น มรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นยอดทางปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ส่งผลให้มีการดำเนินชีวิตที่พอเหมาะพอดี โดยสร้างเสริมหลักไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา ที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงความบริสุทธิ์หมดจดและบรรลุนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

วิสุทธิ ๗ นั้น เป็นหลักความบริสุทธิ์หมดจดที่สูงขึ้นไปตามลำดับ หรือทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน เปรียบเหมือนรถเจ็ดผลัดส่งต่อกันให้บุคคลถึงที่หมายปลายทางฉะนั้น

อริยมรรคมีองค์ ๘ และวิสุทธิ ๗ นี้ เป็นหมวดธรรมที่รวมหลักการศึกษาปฏิบัติในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า *ไตรสิกขา* ไว้อย่างครบถ้วน กล่าวได้ว่า หมวดธรรมทั้งสองหมวดนี้มีคุณลักษณะคล้ายกัน ดังนั้น จึงสามารถสงเคราะห์เข้ากันได้

อนึ่ง ในวิสุทธิ ๗ นี้ มีวิสุทธิที่จัดเป็นโลกุตตระ เพราะภาวะที่เป็นอริยมรรคและอริยผลอยู่ ๒ ข้อ คือ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ

๕. สันติ ความสงบ

อุทเทส

๑. **สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย. :** *สูจงพูนทางแห่งความสงบนั่นแล.*

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

๒. **นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ. :** *สุข (อื่น) ยิ่งกว่าความสงบ ย่อมไม่มี.*

สุขวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

๓. **โลกามิสํ ปชเห สนฺติเปกฺโข. :** *ผู้เพ่งความสงบ พึงละอามิสในโลกเสีย.*

สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

พรรณนาความ

สันติ *ความสงบ* หมายถึงความสงบกาย วาจา และใจ ในที่นี้ จำแนกเป็น ๒ คือ **ความสงบภายนอก** ได้แก่ *สงบกาย วาจา* และ **ความสงบภายใน** ได้แก่ *สงบใจ*

ในอุทเทสที่ ๑ พระพุทธองค์ทรงสอนให้**พอกพูนทางแห่งสันติ** อันเป็นไปทาง**ไตรทวาร** คือ **กายทวาร วจีทวาร มโนทวาร ที่เป็นไปโดยสุจริต** คือเว้นจากพฤติกรรมที่เบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน โดยการไม่ประทุษร้าย การไม่กล่าวร้าย และการไม่คิดร้าย เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในสหัสสวรรค ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า ***"ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้สงบระงับแล้ว ผู้คงที่นั้น มีใจสงบแล้ว วาจาและการกระทำก็สงบแล้ว"***

จิตที่ประกอบด้วยมโนสุจริต ๓ คือ ไม่คิดโลภอยากได้ ไม่คิดพยาบาทปองร้าย มีความเห็นชอบตามคลองธรรม *จัดเป็นความสงบภายใน* การประกอบด้วยกายสุจริต ๓ วจีสุจริต ๔ *จัดเป็นความสงบภายนอก*

คำว่า **พูน** ในอุทเทสที่ ๑ หมายถึง*ทำให้มากขึ้น ทำให้เจริญขึ้น* ในที่นี้มุ่งถึงพูนทางที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ อันเป็นทางแห่งสันติที่แท้จริง ได้แก่ **อริยมรรคมีองค์ ๘**

คำว่า **ความสงบ** ในอุทเทสที่ ๒ ได้แก่ **พระนิพพาน** มีอธิบายว่า ความสุขอย่างอื่นแม้จะเป็นความสุขเหมือนกัน แต่ก็ไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง ส่วนความสุขที่เกิดจากการละกิเลสได้เด็ดขาด จัดเป็นความสุขที่แท้จริง

คำว่า **อามิส** ในอุทเทสที่ ๓ หมายถึงเครื่องล่อใจให้ติดอยู่ในโลก ดุจเหยื่อที่เบ็ดเกี่ยวไว้สำหรับล่อปลา ได้แก่ **กามคุณ ๕** คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่น่าพอใจ

การทำจิตมิให้ติดอยู่ในกามคุณ ๕ จัดเป็นปฏิปทาของผู้รู้ ผู้สงบดีแล้ว ดังที่ตรัสไว้ในชราสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ว่า ***"หยาดแห่งน้ำย่อมไม่ติดในใบบัว แม้ฉันใด วารีย่อมไม่กำซาบในดอกปทุม ฉันใด มุนีย่อมไม่เข้าไปติดในอารมณ์อันเห็นแล้วก็ดี อันฟังแล้วก็ดี อันทราบแล้วก็ดี ฉันนั้น"*** ดังนั้น ผู้มุ่งสันติอันเป็นสุขอย่างแท้จริง พึงละโลกามิสเสีย

สรุปความ

สันติ ความสงบ เป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตตระ

ที่เป็นโลกิยะ ตรงกับพระบาลีว่า

น หิ รุณฺเณน โสเกน สนฺตึ ปปฺโปติ เจตโส.

บุคคลย่อมถึงความสงบแห่งจิต ด้วยร้องไห้ ด้วยเศร้าโศก ก็หาไม่.

ที่เป็นโลกุตตระ ตรงกับพระบาลีว่า

โลกามิสํ ปชเห สนฺติเปกฺโข. : *ผู้เพ่งสันติ พึงละโลกามิสเสีย.*

พระพุทธองค์ตรัสสอนให้พูนทางแห่งสันติ คือการปฏิบัติตาม**อริยมรรคมีองค์ ๘** และ**วิสุทธิ ๗** เมื่อปฏิบัติได้เช่นนี้ ย่อมเป็นการพอกพูนทางแห่งสันติอย่างถูกต้อง ทำให้บรรลุถึงความสงบสุขอย่างแท้จริง

๖. นิพพาน ความดับทุกข์

อุทเทส

๑. **นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา. :**
พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวนิพพานว่ายวดยิ่ง.

มหาปรินิพพานสูตร : ทีฆนิกาย มหาวรรค

๒. **นิพฺพานคมนํ มคฺคํ ขิปฺปเมว วิโสธเย. :**
พึงรีบรัดชำระทางไปนิพพาน.

มัคควรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

๓. **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ. :** *นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง.*

สุขวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

พรรณนาความ

คำว่า **นิพพาน** สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแสดงพระมติไว้ ๒ นัย ดังนี้

๑) **นิพฺพาน** แปลว่า **ดับ** มาจาก **วา** ธาตุ, มี **นี** เป็นบทหน้า, **ยุ** ปัจจัย, แปลง **ยุ** เป็น **อน,** แปลง **ว** เป็น **พ** สำเร็จรูปเป็น **นิพฺพาน**

๒) **นิพฺพาน** แปลว่า **หาของเสียบแทงมิได้** ออกจาก **วาน** ศัพท์ อันเป็นชื่อของลูกศร มี **นี** เป็นบทหน้า ในความหมายปฏิเสธ เข้ารูปเป็นปัญจมีหรือฉัฏฐีพหุพพิหิสมาส เทียบได้กับบทว่า “**อพฺพุฬฺหสลฺโล** : *ผู้มีลูกศรอันถอนแล้ว*” เป็นคุณบทของพระอรหันต์

นิพพาน มีความหมาย ๒ นัย

นัยที่ ๑ **นิพพาน** แปลว่า *ธรรมหาเครื่องเสียบแทงมิได้* หมายถึงภาวะที่จิตปราศจากตัณหาเครื่องเสียบแทง นิพพานตามความหมายนี้ ตรงกับคำว่า **สอุปาทิเสส-นิพพาน** คือภาวะที่จิตดับกิเลสตัณหาได้ แต่ยังมีเบญจขันธ์อยู่ หรือภาวะจิตของบุคคลที่สิ้นกิเลสแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่

นัยที่ ๒ **นิพพาน** แปลว่า *ความดับ* หมายถึงภาวะที่ดับกิเลส คือราคะ โทสะ และโมหะได้อย่างเด็ดขาด หรือสภาพที่ดับกองทุกข์ในวัฏฏะทั้งมวลอันมี *ชาติ* ความเกิด *ชรา* ความแก่ *มรณะ* ความตายเป็นต้น ได้อย่างสิ้นเชิง นิพพานตามความหมายนี้ ตรงกับคำว่า

อนุปาทิเสสนิพพาน คือภาวะที่ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือภาวะที่สิ้นทั้งกิเลสทั้งชีวิต ดุจประทีปสิ้นเชื้อดับไปฉะนั้น

จุดประสงค์ของการแสดงอุทเทสแห่งนิพพาน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประมวลพระพุทธภาษิตเป็นอุทเทสแห่งนิพพานนี้ไว้ด้วยพระประสงค์ ๓ ประการ คือ

๑) เพื่อทรงแสดงอุดมการณ์ หรือจุดหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนาคือนิพพาน

๒) เพื่อทรงแสดงเหตุโดยชักชวนพุทธบริษัทให้แผ้วถางทางไปนิพพาน

๓) เพื่อทรงพรรณนาผลว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

หลักการสิ้นสุดการเวียนว่ายตายเกิดในศาสนาต่างๆ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประมวลมติเกี่ยวกับหลักการสิ้นสุดแห่งการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นจุดหมายสูงสุดของศาสนาพรหมณ์และศาสนาคริสต์ ไว้ดังนี้

๑) **ศาสนาพราหมณ์ หรือฮินดู** ถือว่า มีต้นเดิมอย่างหนึ่งเรียกว่า *ปรมาตมัน* แบ่งภาคออกไปเข้าสิงรูปกายที่เรียกว่า *อาตมัน* ซึ่งตกอยู่ในคติแห่งกรรม ถ้าทำบาปหนักย่อมตกนรกไม่มีกำหนด ถ้าทำบาปไม่มากนัก ย่อมตกนรกชั่วคราวบ้าง เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ปีศาจ ยักษ์ และมนุษย์ชั้นเลวบ้าง ส่วนที่ทำดีพอประมาณ ย่อมเกิดในสวรรค์ชั้นต่ำ หรือเกิดในมนุษย์โลกเป็นคนชั้นดี ทำดีมากขึ้น คติย่อมดีมากขึ้น ความดีย่อมผลัดเปลี่ยนคติให้ดีขึ้น เมื่อท่องเที่ยวไปอย่างนี้แล้ว ในที่สุดย่อมถึงความบริสุทธิ์จากบาปทั้งปวง ได้ชื่อว่า *มหาตมัน* มหาตมันนั้นจุติจากร่างที่สุดแล้ว ย่อมกลับเข้าสู่ปรมาตมันตามเดิม แล้วเป็นอยู่คงที่ ไม่จุติอีก ตามที่กล่าวมานี้เป็นที่สุดแห่งสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดของศาสนาพราหมณ์ เรียกว่า *นิรวาณมฺ*

๒) **ศาสนาคริสต์** มีการบัญญัติที่สุดการเวียนว่ายตายเกิดเช่นเดียวกันกับศาสนาพราหมณ์ แต่เน้นบุคลาธิษฐาน กล่าวคือ นักบุญหลังจากตายย่อมขึ้นสวรรค์ไปอยู่กับพระเจ้าเป็นนิรันดร ปฏิเสธการกลับมาเกิดเป็นมนุษย์และเป็นสัตว์ดิรัจฉานสลับกัน

ในหนังสือศาสนาเปรียบเทียบ **ท่านอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ** ได้ประมวลหลักจุดหมายปลายทางแห่งสังสารวัฏของศาสนาเด่นๆ ของโลกไว้ โดยสรุปความดังนี้

๑) **ศาสนาพราหมณ์** มีจุดหมายปลายทาง คือ*ความเป็นพรหม* โดยกลมกลืนเป็นอันหนึ่งเดียวกับพระพรหม (ปรมาตมัน) มีวิธีปฏิบัติโดยบำเพ็ญโยคะ ปลูกฝังให้เกิดความรู้เกี่ยวกับพระพรหม ถือว่าชีวิตในโลกนี้มีหลายครั้ง มีการเวียนว่ายตายเกิด

๒) **ศาสนาคริสต์** มีจุดหมายปลายทาง คือ*สวรรค์* โดยคนเราเมื่อตายแล้วได้ไปอยู่กับพระเจ้าในสวรรค์ มีวิธีปฏิบัติโดยทำตามบัญญัติของพระเจ้า และถือว่าชีวิตในโลกนี้มีเพียงครั้งเดียว

๓) **ศาสนาอิสลาม** มีจุดหมายปลายทาง คือ*สวรรค์* แต่ไม่ไปอยู่กับพระเจ้า มีวิธีปฏิบัติ คือ (๑) มีความเชื่อในพระอัลเลาะห์และทูตของพระองค์ คือพระนะบีมูฮัมหมัด (๒) ทำละหมาด คือสวดมนต์หันหน้าไปทางเมืองเมกกะ ประเทศซาอุดิอาระเบีย (๓) ให้ทาน (๔) อดอาหารกลางวันในเดือนรอมฎอน กลางคืนไม่ห้าม

๔) **พระพุทธศาสนา** มีจุดหมายปลายทาง คือ*พระนิพพาน* โดยดับกิเลสที่เป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนได้สิ้นเชิง มีวิธีปฏิบัติเพื่อดับกิเลส คือ ดำเนินตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา อันได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ถือว่าชีวิตในโลกนี้มีหลายครั้ง มีการเวียนว่ายตายเกิดจนกว่าจะสิ้นกิเลส

นิพพาน : จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาถือเหตุปัจจัยอันปรุงแต่งสังขารคืออวิชชาเป็นต้นสาย นิพพานเป็นปลายสาย และปฏิเสธอัตตา แต่ยอมรับความเชื่อมถึงกันแห่งจุติจิตกับปฏิสนธิจิตในภพหน้า ยอมรับการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ เช่น ตกนรก เป็นเปรต เป็นอสูรกาย เป็นสัตว์ดิรัจฉาน เกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ ด้วยอำนาจกรรม แต่การตกนรกนั้นมีระยะกาลสิ้นสุด เมื่อชดใช้กรรมจนหมด พระพุทธศาสนาปฏิเสธความบริสุทธิ์แห่งจิตด้วยการรอคอยโชคชะตาวาสนา หรือเกิดจากสิ่งอื่นดลบันดาล แต่รับรองความบริสุทธิ์แห่งจิตด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนบรรลุอรหัตตผล

พระพุทธศาสนายกย่องนิพพานว่าเป็นอมตธรรม *คือธรรมที่ไม่ตาย* ดังพระบาลีว่า **อปฺปมาโท อมตํ ปทํ.** : *ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย* และว่า **เป็นสถานที่อันไม่จุติ ไม่มีความเศร้าโศก** ดังพระบาลีว่า

เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร.

มุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานไม่จุติ ที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก

โดยนัยนี้ นิพพานอันเป็นปลายสาย จัดเป็น **วิสังขาร** คือภาวะที่ตรงข้ามกับสังขาร เป็น**อสังขตะ** คือสิ่งที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง เพราะพ้นจากความเป็นสังขาร และอันปัจจัยมิได้ปรุงแต่งให้เกิดอีก

นิพพานธาตุ ๒

ในขุททกนิกาย อิติวุตตกะ พระพุทธองค์ตรัสนิพพานธาตุไว้ ๒ ประเภท คือ

๑) **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** *นิพพานธาตุยังมีอุปาทิเหลือ* ได้แก่ภาวะที่ดับกิเลส มีเบญจขันธ์เหลือ คือสิ้นกิเลส แต่ยังมีชีวิตอยู่ เรียกว่า **กิเลสปรินิพพาน**

๒) **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** *นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ* ได้แก่ภาวะที่ดับกิเลส ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ คือสิ้นทั้งกิเลสและชีวิต เรียกว่า **ขันธปรินิพพาน**

คำว่า **อุปาทิ** ในนิพพานธาตุทั้งสองนั้น ได้แก่ **เบญจขันธ์** คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่ถูกกรรมกิเลสเข้าถือมั่นหรือยึดครองไว้มั่น

บาลีแสดงปฏิปทาแห่งนิพพาน

พระพุทธพจน์ที่แสดงปฏิปทาแห่งนิพพาน มีนัยดังนี้

> **ภิกษุยินดีในความไม่ประมาทแล้ว หรือเห็นภัยในความประมาทโดยปกติ ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อเสื่อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.**

อัปปมาทวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

ความไม่ประมาท ในที่นี้ คือการอยู่ไม่ปราศจากสติ เจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่เสมอ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำผู้ปฏิบัติให้บรรลุนิพพานได้

> **ภิกษุหนักในพระศาสดา หนักในพระธรรม มีความเคารพกล้าในพระสงฆ์ มีความเพียร หนักในสมาธิ มีความเคารพกล้าในสิกขา หนักในความไม่ประมาท และเคารพในปฏิสันถาร ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อเสื่อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.**

คารวสูตร : อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต

ความเคารพ ในที่นี้ คือความเอื้อเฟื้อตระหนักในพระรัตนตรัย ในการบำเพ็ญสมาธิ ในการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ในความไม่ประมาทต่อการเจริญสติปัฏฐาน ๔ และในธรรม

ปฏิสันถาร เมื่อผู้ใดมีความเคารพดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าปฏิบัติตนเพื่อความเจริญ มุ่งตรงต่อการบรรลุนิพพานอย่างแน่แท้

ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน.

ภิกขุวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

ฌานและ**ปัญญา** ในที่นี้ คือ **ฌาน** ได้แก่จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ สงบจาก*นิวรณธรรม* ในภาคปฏิบัติ ได้แก่ **การเจริญสมถกัมมัฏฐาน** ส่วน**ปัญญา** ได้แก่จิตที่รู้เท่าทันความเป็นไปของสรรพสิ่งตามเป็นจริง ในภาคปฏิบัติ ได้แก่ **การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน**

ภิกษุ เธอจงวิดเรือนี้ เรืออันเธอวิดแล้ว จักพลันถึง
เธอตัดราคะและโทสะแล้ว แต่นั้นจักถึงนิพพาน.

ภิกขุวรรค : ขุททกนิกาย ธรรมบท

คำว่า **เรือ** หมายถึง **อัตภาพร่างกาย**ของคนเรา อันลอยอยู่ในแม่น้ำคือสังสารวัฏ **เรืออันเธอวิดแล้ว** หมายถึงการบรรเทากิเลสและบาปธรรมให้เบาบางลงจนตัดได้เด็ดขาด เมื่อตัดกิเลสและบาปธรรมได้แล้ว เรือคืออัตภาพนี้ก็จักแล่นไปถึงท่าคือพระนิพพานได้ในที่สุด

บาลีแสดงสอุปาทิเสสนิพพาน

พระพุทธพจน์ที่แสดงสอุปาทิเสสนิพพาน มีดังนี้

เพราะละตัณหาเสีย ท่านกล่าวว่า นิพพาน.

อุทยมาณวกปัญหา ปารายนวรรค : ขุททกนิกาย สุตตนิบาต

ความดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นแห่งตัณหาทั้งหลาย
ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

นันทวรรค : ขุททกนิกาย อุทาน

ธาตุอันหนึ่งแลเป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้วในโลกนี้ เป็นนิพพานธาตุ มีอุปาทิยังเหลือ เพราะสิ้นธรรมชาติผู้นำไปสู่ภพ (คือตัณหา).

ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

ไวพจน์แห่งวิราคะมีคำว่า “**มทนิมฺมทโน** *ธรรมยังความเมาให้สร่าง*” เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วในหัวข้อแห่งวิราคะ พึงทราบว่า *หมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน*

บาลีแสดงอนุปาทิเสสนิพพาน

พระพุทธพจน์ที่แสดงอนุปาทิเสสนิพพาน มีดังนี้

เรากล่าวทวีปนั่นมิใช่อื่น หาห่วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้
เป็นที่สิ้นรอบแห่งชราและมัจจุว่า นิพพาน.

กัปปมาณวกปัญหา ปารายนวรรค : ขุททกนิกาย สุตตนิบาต

ส่วนธาตุเป็นไปในธรรมอันจะพึงถึงข้างหน้า ที่ภพทั้งปวงดับ
ด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพานธาตุหาอุปาทิเหลือมิได้.

ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นสุข.

สังยุตตนิกาย นิทานวรรค

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั่น (นิพพาน) มีอยู่ ที่ดิน น้ำ ไฟ ลมไม่มีเลย อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็มิใช่ โลกนี้ก็มิใช่ โลกอื่นก็มิใช่ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ทั้งสองก็มิใช่ อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวเลย ซึ่งอายตนะนั้นว่าเป็นการมา เป็นการไป เป็นการยืน เป็นการจุติ เป็นการเกิด อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นั่นแลที่สุดแห่งทุกข์.

ปาฏลิคามิวรรค : ขุททกนิกาย อุทาน

ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ตรัสเรียกนิพพานว่า **อายตนะ** ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงตั้งข้อสังเกตว่า น่าจะได้แก่ธัมมายตนะ และทรงอาศัยใจความแห่งพระสูตรนี้สรุปลักษณะของนิพพานไว้ ๖ ประเด็น คือ (๑) การที่ตรัสว่าดิน น้ำ ไฟ ลมไม่มีในอายตนะนั้น แสดงว่านิพพานมิใช่รูปขันธ์ (๒) การที่ตรัสว่าอากาสานัญจายตนะเป็นต้นไม่ใช่อายตนะนั้น แสดงว่านิพพานมิใช่นามขันธ์ (๓) การที่ตรัสว่าโลกนี้ก็มิใช่ โลกอื่นก็มิใช่เป็นต้น แสดงว่านิพพานมิใช่โลกอย่างใดอย่างหนึ่งในทางโหราศาสตร์ (๔) การที่ไม่ตรัสว่าอายตนะนั้นเป็น

การมาเป็นการไปเป็นต้น แสดงว่านิพพานไม่มีการติดต่อสัมพันธ์กับโลกอื่น (๕) การที่ตรัสว่าอายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้เป็นต้น แสดงว่านิพพานมิใช่เป็นโลกเองพร้อมทั้งสัตว์โลก (๖) การที่ตรัสว่านั่นแลที่สุดแห่งทุกข์ แสดงว่านิพพานเป็นปลายสายแห่งกองทุกข์ที่สิ้นสุดลง

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่กระทำแล้ว ไม่แต่งแล้ว มีอยู่.

ปาฏลิคามิวรรค : ขุททกนิกาย อุทาน

บาลีแสดงนิพพานธาตุทั้ง ๒

พระพุทธพจน์ที่แสดงนิพพานธาตุทั้ง ๒ มีดังนี้

ธรรมชาตินั่นสงบแล้ว ธรรมชาตินั่นประณีต ธรรมชาติไรเล่าเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนัด เป็นที่ดับคือนิพพาน.

อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต

คำว่า **อุปธิ** เป็นชื่อของกิเลสก็มี โดยมีความหมายว่าเข้าไปทรงคือเข้าครอง ตรงกับคำว่า **อุปธิวิเวโก** เป็นชื่อของปัญจขันธ์ก็มี โดยมีความหมายว่า เข้าไปทรงคือหอบไว้ซึ่งทุกข์ ตรงกับข้อความว่า “ยัญทั้งหลายย่อมกล่าวยกย่องรูป เสียง รส กาม และสตรีทั้งหลาย ข้าพเจ้ารู้ว่า นั่นมลทินในอุปธิทั้งหลายแล้ว เหตุนั้น จึงไม่ยินดีแล้วในการเซ่น ไม่ยินดีแล้วในการบวงสรวง”

อุปธิ ในที่นี้ ได้แก่ ปัญจขันธ์หรือขันธ์ ๕ คำว่า *เป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง* และคำว่า *เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง* หมายถึงอนุปาทิเสสนิพพาน ส่วน ๓ คำหลังมีคำว่า *เป็นที่สิ้นตัณหา* เป็นต้น หมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน

สรุปความ

พระพุทธองค์ตรัส**ให้รีบรัดชำระทางไปพระนิพพาน** เพราะ**ทางไปนิพพาน**นั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน ที่ตรัสว่า **นิพพานเป็นสุขอย่างยวดยิ่ง** เพราะนิพพานเป็นความสุขสงบ เย็น เช่นน้ำระงับดับกระหาย สำหรับผู้ปฏิบัติ

การฝึกอบรมจิตไปตามทางแห่งนิพพาน เป็นการดำเนินใกล้นิพพานไปทุกขณะ ดังในพระบาลีว่า “**นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก** : *ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว*”

จิตอันเคยกำหนัดในอารมณ์อันชวนให้กำหนัด มัวเมาในอารมณ์อันชวนให้เมา ภายหลังมาหน่ายโดยโยนิโสมนสิการแล้ว ย่อมสิ้นกำหนัด ย่อมหลุดพ้น ย่อมถึงความหมดจด ผ่องใส ย่อมสงบ ย่อมเป็นจริมกจิต (จิตสุดท้าย) ดับสนิทในอวสาน **นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ** และ**นิพพาน** เป็นธรรมเนื่องถึงกันด้วยประการฉะนี้

จบ ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิปทา

ธรรมวิจารณ์
ส่วนสังสารวัฏ
โดยบุคลาธิษฐาน

คติ

อุทเทส

๑. **จิตฺเต สงฺกิลิฏฺเฐ ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา.**
เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้.

๒. **จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา.**
เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุคติเป็นอันหวังได้.

วัตถูปมสูตร : มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

พรรณนาความ

สังสารวัฏ หมายถึง*การเวียนว่ายตายเกิด* ได้แก่ลำดับการสืบต่อที่เป็นไปไม่ขาดสายแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย หรือการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิกำเนิดต่างๆ

คติ คือภูมิเป็นที่ไป หรือเป็นที่ถึงเบื้องหน้าแต่ตาย มี ๒ อย่าง คือ (๑) **ทุคติ** *ภูมิเป็นที่ไปข้างชั่ว* ได้แก่ สถานที่ไปเกิดที่มีแต่ความทุกข์ร้อน (๒) **สุคติ** *ภูมิเป็นที่ไปข้างดี* ได้แก่ สถานที่ไปเกิดที่มีความสุขสบาย คติทั้ง ๒ นั้น มีที่มาในพระสูตรต่างๆ แห่งพระไตรปิฎกดังนี้

๑. ทุคติ

ทุคติ ในบางพระสูตรแจกเป็น ๒ คือ (๑) **นิรยะ** คือนรก โลกอันหาความเจริญมิได้ (๒) **ติรัจฉานโยนิ** กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (สัตว์เจริญโดยขวางหรือไปตามยาว) บางพระสูตรเพิ่ม **ปิตติวิสยะ** แดนแห่งเปรต เข้าไปเป็น ๓ ด้วยกัน อีกอย่างหนึ่งว่า **อบาย** โลกอันปราศจากความเจริญ **ทุคติ** ภูมิเป็นที่ไปข้างชั่ว **วินิบาต** โลกที่ทำให้สัตว์ผู้ตกอยู่ไร้อำนาจ ในพระสูตรโดยมากเพิ่ม **นิรยะ** ไว้ตอนท้าย จึงรวมเป็น ๔

ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ได้ให้คำจำกัดความทุคติไว้ ๔ อย่าง ดังนี้

อบาย หมายถึงภูมิอันปราศจากความสุข ไร้ความเจริญ หรือสถานที่ปราศจากบุญที่เป็นเหตุให้ได้สมบัติ ๓ คือ มนุษย์ สวรรค์ นิพพาน

ทุคติ หมายถึงภูมิอันมีแต่ความทุกข์ หรือสถานที่สัตว์ไปเกิดเพราะผลกรรมชั่วอันเนื่องจากความเป็นคนเจ้าโทสะ

วินิบาต หมายถึงภูมิเป็นที่ตกแห่งสัตว์ผู้ไร้อำนาจ หรือตกไปมีแต่ความพินาศมีอวัยวะแตกกระจัดกระจาย

นิรยะ หรือ **นรก** หมายถึงภูมิอันไม่มีความเจริญ มีแต่ความเร่าร้อนกระวนกระวาย

ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี คำว่า **วินิบาต** หมายถึงสัตว์จำพวกที่ไม่นับเข้าในสัตว์ผู้บังเกิดในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ **พวกเวมานิกเปรต** คือเปรตที่แม้จะมีวิมานอยู่ แต่ไม่รุ่งเรืองเหมือนเทพอื่นๆ ได้เสวยสุขเพียงชั่วครู่แล้วเสวยทุกข์ทรมานต่างๆ เป็นช่วงๆ สลับกันไป

๑) นิรยะ หรือนรก

นรกในลัทธิศาสนาอื่นตามพระมติสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประทานความรู้เชิงวิเคราะห์วิจารณ์เกี่ยวกับนรกในลัทธิศาสนาอื่นไว้ว่า

“นรกนั้นมิใช่มีเฉพาะของเรา ลัทธิศาสนาอื่นที่ยอมรับการเวียนว่ายตายเกิด ก็มีนรกด้วยกันทั้งนั้น เช่น ของศาสนาพราหมณ์ซึ่งคล้ายกับนรกในพระพุทธศาสนาของเรา *นิรยะ*นั้นเป็นศัพท์ภาษาบาลี พวกพราหมณ์เขาเรียกว่า *นรกะ* ตามศัพท์สันสกฤต ในภาษาของเราเรียกว่า *นรก* ตามอย่างเขา อีกอย่างเขาเรียกว่า *ปาตาละ* เราเรียกตามเขาว่า *บาดาล* แต่เราเข้าใจไปว่า*นาคภพ* นรกของเขานั้นเป็นที่ลงโทษอาตมัน ผู้ทำบาปในเมื่อยังอยู่ในโลกนี้แบ่งเป็นส่วนใหญ่ ๗ ส่วน ในหนังสือที่อ่านไม่ได้ระบุว่าใครควรตกนรกขุมอะไรตามบาปที่ทำ ทูตของพระยมคอยตรวจดูอยู่ตลอดโลก พอมีคนตายลงก็นำตัวไปแสดงแก่พระยม ทูตเหล่านี้ไม่มีคำเรียกในภาษาสันสกฤต แต่ของเราเรียกว่า *นิรยบาล* ทางไปนรกนั้นต้องผ่านแม่น้ำเพลิง จึงมีธรรมเนียมว่า เมื่อคนเจ็บหนักจวนตาย ทายาทย่อมจัดทำโคทาน คือให้โคแก่พราหมณ์ตัวหนึ่ง เพื่อจะได้ใช้เป็นพาหนะข้ามแม่น้ำเพลิงนั้น เมื่อไปถึงแล้ว ไม่ปรากฏว่าพระยมได้ซักถามเอาคำให้การของผู้นั้น มีรายงานไว้เสร็จแล้วว่า ผู้นั้นเมื่อยังอยู่ ณ โลกนี้ ได้ทำ

กรรมอย่างไรไว้บ้าง เป็นแต่เปิดรายงานนั้นสอบดูแล้วพิพากษาทีเดียว ถ้าเป็นผู้ไม่ได้ทำบาปหรือทำบ้าง แต่ได้ทำบุญไว้ อาจกลบลบกัน ย่อมถูกปล่อยตัวส่งไปขึ้นสวรรค์หรือไปเกิดใหม่ในมนุษยโลก ถ้าเป็นผู้ได้ทำบาปไว้มากหรือทำบาปหนัก ย่อมลงโทษสมแก่ความผิด การลงโทษที่ผู้นั้นจะได้รับในคราวตกนรก คือ ถูกขังในที่มืดตื้อหรือจมอยู่ในบ่อเต็มด้วยปัสสาวะสุนัขและน้ำมูกของคน ถูกลงโทษด้วยไฟ เหล็กแดง ให้สัตว์มีพิษกัด ให้นกและสัตว์ร้ายที่กินเนื้อเป็นอาหารจิกบ้างกัดบ้าง ถูกสนตะพายที่จมูกลากไปบนมีดอันคมกริบ ถูกบังคับให้ลอดรูเข็ม ถูกให้แร้งควักลูกตา ถูกภูเขาสองข้างกระแทกกันบด แม้อย่างนั้นก็ยังไม่ตายทนไปได้กว่าจะสิ้นกรรม ครั้นสิ้นกรรมแล้วย่อมพ้น ไม่ต้องติดเสมอไปเหมือนสัตว์นรกบางลัทธิ แต่นั้นย่อมไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานเลวๆ กว่าจะพบช่องทำความดี จึงจะได้คติที่ดี เรื่องที่เล่ามานี้ผู้แต่งอ้างว่าปกรณ์ชื่อปัทมปุราณะ ชะรอยนรกนี้จักชื่อปัทมนรก ตรงกับของเราว่าปทุมนิรยะ”

นรกในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ใน**เทวทูตสูตร** (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔) พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า มนุษย์ผู้ทำบาปไว้ในโลกนี้ เมื่อตายไปเกิดในนรก จะถูกพวกนาย**นิรยบาล** คือ ผู้คุมกฎนรกหรือผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก จับนำไปพบ**พญายมราช** ผู้ทำหน้าที่พิพากษาตัดสินโทษสัตว์นรก โดยพญายมราชจะถามสัตว์นรกนั้นว่า *เมื่ออยู่ในโลกมนุษย์เคยเห็นเทวทูตทั้ง ๕ นี้หรือไม่ เมื่อเห็นแล้วทำไมถึงยังประมาทอยู่ เป็นต้น*

คำว่า **เทวทูต** หมายถึง ทูตของพญายมราชที่ส่งสัญญาณตักเตือนมนุษย์ในโลกให้รู้ธรรมดาของชีวิต เพื่อมิให้ประมาทมัวเมาในชีวิต มี ๕ อย่าง คือ (๑) **เด็กแรกคลอด** (๒) **คนแก่** (๓) **คนเจ็บ** (๔) **คนถูกลงราชทัณฑ์** (๕) **คนตาย** มีอธิบายดังนี้

นายนิรยบาลจะจับสัตว์นรกนั้นที่แขนทั้งสองข้างแสดงแก่พญายมราชว่า คนผู้นี้ไม่ปรนนิบัติบิดามารดาเลย ไม่บำรุงสมณพราหมณ์ ไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล ขอจงลงอาญาแก่คนผู้นี้เถิด ก่อนจะลงอาญาโทษ พญายมราชก็จะสอบสวนซักไซ้ไต่ถามถึงเทวทูตต่างๆ ว่า เจ้าไม่เคยเห็นเด็กแดงๆ ที่ยังอ่อนนอนหงาย เปื้อนมูตรคูถของตนอยู่ในแดนมนุษย์บ้างหรือ...ไม่เคยเห็นหญิงหรือชายที่มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ผู้แก่หง่อม มีซี่โครงคดหลังงอ ถือไม้เท้า เดินงกๆ เงิ่นๆ โซเซ ฟันหัก ผมหงอก หนังเหี่ยวย่น ตัวตกกระ ศีรษะล้านในแดนมนุษย์บ้างหรือ....ไม่เคยเห็นหญิงหรือชายผู้ป่วยเป็นไข้หนักทุกข์ทรมาน นอนเปื้อน

มูตรคูถของตน ต้องมีคนอื่นคอยพยุงลุกพยุงเดิน ในแดนมนุษย์บ้างหรือ....ไม่เคยเห็นพระราชาทั้งหลายในแดนมนุษย์จับโจรผู้ประพฤติผิดมาแล้ว สั่งลงราชทัณฑ์วิธีต่างๆ เป็นต้นว่าลงโทษแบบโบยด้วยแส้ โบยด้วยหวาย ตีด้วยตะบองสั้น ตัดมือ ตัดเท้า ตัดทั้งมือทั้งเท้าบ้างหรือ....ไม่เคยเห็นหญิงหรือชายที่ตายแล้วหนึ่งวัน สองวัน หรือสามวัน ขึ้นพองอืดเขียวช้ำ มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม ในแดนมนุษย์บ้างหรือ

เมื่อสัตว์นรกนั้นตอบว่า เคยเห็น พญายมราชจึงสำทับว่า เมื่อเจ้ารู้เดียงสาเป็นผู้ใหญ่ขึ้น มิได้มีความคิดบ้างหรือว่า แม้เราเองก็มีความเกิดเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเกิดไปได้... แม้เราเองก็มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้...แม้เราเองก็มีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้... สัตว์ที่ทำบาปกรรมไว้นั้นๆ ย่อมถูกลงโทษด้วยวิธีต่างๆ ในปัจจุบัน จะป่วยกล่าวไปไยถึงชาติหน้าเล่า.... แม้เราเองก็มีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ควรที่จะทำความดีทางกาย ทางวาจา และทางใจไว้

สัตว์นรกนั้นกลับตอบว่า ข้าพเจ้าไม่อาจคิดเช่นนั้นได้เพราะมัวประมาท”

พญายมราชจึงตัดสินลงโทษโดยกล่าวว่า “เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย ทางวาจาและทางใจไว้เพราะมัวประมาทเสีย ดังนั้น นายนิรยบาลจักลงโทษเจ้าในฐานเป็นผู้ประมาท บาปกรรมนี้ไม่ใช่มารดาบิดา ไม่ใช่พี่น้องชายหรือพี่น้องหญิง ไม่ใช่มิตรสหาย ไม่ใช่ญาติสาโลหิต ไม่ใช่สมณะและพราหมณ์ ไม่ใช่เทวดาทำให้เจ้า ตัวเจ้าเองนั่นแหละทำเข้าไว้ เจ้าเท่านั้นจักเสวยวิบากกรรมนี้

วิธีการลงโทษในนรก

ลำดับนั้น นายนิรยบาลจะลงโทษสัตว์นรกด้วยเครื่องพันธนาการ ๕ แห่ง (ปัญจพิธพันธนะ) คือ ตรึงตะปูเหล็กแดงที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก ถากด้วยผึ่ง จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถากด้วยพร้า จับตัวเทียมรถแล้วให้วิ่งกลับไปกลับมาบนพื้นอันร้อนโชน บังคับให้ปีนขึ้นลงภูเขาถ่านเพลิงลูกใหญ่ที่ร้อนโชน ผลักพุ่งลงไปในหม้อทองแดงที่ร้อนโชน เขาถูกเคี่ยวจนเดือดผุดเป็นฟอง บางคราวผุดขึ้นข้างบน บางคราวจมลงข้างล่าง บางคราวแล่นขวาง สัตว์นรกนั้นย่อมเสวยทุกขเวทนาอันแรงกล้า แต่ก็ไม่ตาย แล้วนายนิรยบาลนำสัตว์นรกไปขังไว้ในมหานรก

ลักษณะมหานรกและนรกขุมต่างๆ

มหานรกนั้นมีสัณฐานเป็นสี่เหลี่ยม มีประตูด้านละหนึ่ง (สี่มุมสี่ประตู) มีกำแพงเหล็กล้อม มีแผ่นเหล็กครอบไว้ข้างบน พื้นแห่งนรกนั้นเป็นเหล็กร้อนโชนเป็นเปลวแผ่ไปตลอด ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ ตั้งอยู่ทุกเมื่อ บางคราว ประตูแต่ละด้านของมหานรกเปิดออก เขาจะวิ่งไปที่ประตูนั้นโดยเร็ว ถูกไฟไหม้ผิวหนัง เนื้อ เอ็น หรือแม้กระดูกก็มอดไหม้เป็นควันตลบ แต่อวัยวะที่ถูกไหม้ไปแล้วจะกลับเป็นรูปเดิม และในขณะที่เขาใกล้จะถึงประตู ประตูนั้นก็จะพลันปิดสนิท สัตว์นรกนั้นย่อมเสวยทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัสอยู่ในมหานรกนั้น และไม่ตาย ตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้นสุด

ในท้ายพระสูตร แม้พญายมราชก็มีความรู้สึกว่า สัตว์ที่ทำบาปกรรมไว้ในโลก ย่อมถูกนายนิรยบาลลงโทษแบบต่างๆ เห็นปานนี้ โอหนอ ขอเราพึงได้ความเป็นมนุษย์ ขอพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพึงเสด็จอุบัติในโลก ขอเราพึงได้นั่งใกล้พระองค์ ขอพระองค์พึงทรงแสดงธรรมแก่เรา และขอเราพึงรู้ทั่วถึงธรรมของพระองค์นั้นเถิด

เรื่องนรกนี้ พระพุทธองค์มิได้ทรงสดับมาจากสมณะหรือพราหมณ์อื่นๆ แต่เป็นเรื่องจริงที่ทรงรู้เห็นประจักษ์ตามกรรมของสัตว์ที่ปรากฏเองทั้งนั้น

ในเทวทูตสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงระบุชื่อนรกรอบๆ มหานรกไว้ ๕ ชื่อ คือ (๑) **คูถนรก** นรกที่เต็มด้วยคูถ (๒) **กุกกุลนรก** นรกที่เต็มด้วยเถ้ารึง (๓) **สิมพลีวันนรก** นรกป่างิ้ว (๔) **อสิปัตตวันนรก** นรกป่าไม้ใบเป็นดาบ (๕) **ขาโรทกนทีนรก** นรกแม่น้ำด่าง

ชื่อนรกในพระไตรปิฎกเล่มอื่นๆ : ในสังกิจจชาดก ขุททกนิกาย ชาดก สัฏฐินิบาต (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๘) ได้ระบุถึงชื่อของ **มหานรก นรกขนาดใหญ่ไว้ ๘ ขุม** คือ

๑) สัญชีวนรก	๒) กาฬสุตตนรก
๓) สังฆาฏนรก	๔) โรรุวนรก
๕) มหาโรรุวนรก	๖) อเวจีมหานรก
๗) ตาปนนรก	๘) มหาตาปนนรก

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่ามหานรกทั้ง ๘ ขุมนี้ล้วนพ้นได้ยาก แออัดไปด้วยสัตว์นรกผู้ทำกรรมหยาบช้า แต่ละขุมมี **อุสสทนรก** ซึ่งเป็นนรกเล็กๆ ตั้งอยู่มุมประตูทั้งสี่ด้าน ด้านละสี่ขุม ดังนั้น มหานรก ๘ ขุมจึงมีอุสสทนรกเป็นบริวาร ๑๖ ขุม และเมื่อนับจำนวนทั้งหมด จึงมีอุสสทนรก ๘ x ๑๖ = ๑๒๘ ขุม เมื่อรวมเข้ากับมหานรก ๘ ขุม **จึงได้จำนวนนรกทั้งหมด ๑๓๖ ขุม**

พระมติวิจารณ์เรื่องนรกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ : เรื่องนรกของพราหมณ์กับของเรา เทียบกันแล้วย่อมมีเค้าเป็นอันเดียวกัน เข้าใจว่าน่าจะมาจากต้นเดิมเดียวกันหรือลอกเลียนแบบกันมาแล้วยักเยื้องดัดแปลงให้เหมาะกับหลักคำสอนของตน เช่น เราปรารถนาจะแปลเทวทูตเป็นความเสื่อมสิ้นหรือความทุกข์โดยธรรมดา เราก็ทำให้ยมราชซักถาม เราเสียวไส้กลัวการลงโทษ เราก็ทำให้ยมราชถามแล้วนิ่งเสีย ให้นายนิรยบาลรู้เอาเอง เรานับถือพระศาสนาของเรา เราก็ทำให้ยมราชเลื่อมใส ของเขาก็เป็นเช่นเดียวกัน เช่น เขาต้องการให้มีอำนาจแก้ได้ เพื่อล่อให้คนทำบาปนับถือพระเจ้าของเขาเป็นสรณะ เขาก็กล่าวถึงพระวิษณุและพระศิวะว่ามีอำนาจใช้เทวทูตไปแย่งอาตมันของผู้นับถือพระองค์จากเทวทูตพระยม ไปสู่เทวโลกของพระองค์ เป็นอันพ้นจากการตกนรก และพระวิษณุมีพระกรุณาปล่อยสัตว์นรกก็ได้ และเรื่องของเขาเชื่อว่ามีตัวอย่างที่เห็นได้ในมนุษย์สมัยนั้นด้วย เช่นนี้ ทางที่จะพึงวิจารณ์มีดังนี้

๑. พระพุทธศาสนารับรองมติในเรื่องนิรยะเพียงใด รับรองเท่าที่กล่าวสักว่าชื่อในบาลีนั้นๆ ดังกล่าวมาแล้ว หรือรับรองตลอดถึงเรื่องพิสดารดังแสดงในเทวทูตสูตรด้วย

๒. ถ้าไม่รับรองเรื่องนรกในเทวทูตสูตร จะพึงทำความเข้าใจว่า สมเด็จพระบรมศาสดานำมาตรัสเพื่อแสดงนรก ในมนุษย์โดยนัย แต่เรื่องถูกเติมหรือดัดแปลงให้เป็นจริงไปหรือเป็นสิ่งแปลกปลอมที่แต่งขึ้นทีหลัง

๓. การวิจารณ์สองข้อข้างต้นนั้นอาจเป็นเหตุให้เข้าใจว่า พระพุทธศาสนารับรองเรื่องเล่าปรัมปราที่เคยเชื่อถือกันมา ด้วยยังมิได้ปรากฏแก่ญาณ เป็น “สันทิฏฐิโก” คือ เห็นเอง (ยังไม่มีการพิสูจน์ให้เห็นได้ชัดด้วยปัญญา) หรือนอกจากเห็นเองแล้วไม่รับรองเรื่องที่ยังไม่มีจริง

ถ้าคนที่นับถือศาสนาอื่นมีความเป็นธรรม จะพึงวิจารณ์ เขาคงไม่ตีค่าพระศาสนาของเราสูงเกินไป เขาอาจลงความเห็นว่า ศาสนาของเรารับรองมติปรัมปราอันยังไม่อาจชำแรกด้วยญาณ (ยังไม่ได้รับการพิสูจน์ด้วยปัญญา) เช่นนี้ เขาจักไม่รังเกียจเรื่องเช่นนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์ศาสนาของเรา ส่วนเราย่อมตีค่าพระศาสนาของเราสูงโดยธรรมดา มาพบเรื่องเช่นนี้เข้าในคัมภีร์ของเราย่อมตะขิดตะขวง จะรับรองก็อาย จะปฏิเสธก็ไม่ถนัดปาก ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นการยากที่จะสันนิษฐานลงความเห็น (ว่านรกมีลักษณะอย่างไร)

๒) ติรัจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน

ติรัจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หมายถึงภพภูมิที่ไปเกิดของเหล่าสัตว์ที่มีการเคลื่อนไหวอิริยาบถในลักษณะขวางหรือกระเสือกกระสนคลานไป ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงผลกรรมของผู้ตายจากโลกมนุษย์แล้วไปบังเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานไว้ใน **สังสัปปติปริยายสูตร** อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๔) ว่า

"บางคนในโลกนี้มักฆ่าสัตว์ คือ เป็นคนหยาบช้า มีฝ่ามือเปื้อนเลือด ชอบทุบตีและฆ่าผู้อื่น ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย เขากระเสือกกระสนเพื่อทำชั่ว ด้วยกาย วาจา ใจ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมของเขาย่อมคด คติของเขาก็คด เรากล่าวคติของเขาว่ามี ๒ อย่าง คือ นรกซึ่งมีทุกข์โดยส่วนเดียว และกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานซึ่งมีปกติกระเสือกกระสน เช่น *งู แมงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้าแมว* หรือสัตว์ดิรัจฉานเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เห็นมนุษย์แล้วย่อมกระเสือกกระสนไป" ในพระสูตรนี้ จัดสัตว์ดิรัจฉานประเภทเลื้อยคลานไว้ ๗ ชนิด คือ **(๑) งู (๒) แมงป่อง (๓) ตะขาบ (๔) พังพอน (๕) แมว (๖) หนู (๗) นกเค้าแมว**

ในพาลปัณฑิตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔) แสดงสัตว์ดิรัจฉานไว้ ๕ ประเภท ดังนี้

๑) จำพวกกินหญ้าเป็นอาหาร (ติณภักขา) ได้แก่ ม้า โค กระบือ ลา แพะ มฤค หรือแม้จำพวกสัตว์อื่นๆ ที่มีหญ้าเป็นอาหาร

๒) จำพวกมีคูถเป็นภักษา (คูถภักขา) ได้แก่ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขป่า หรือแม้จำพวกสัตว์อื่นๆ ที่มีคูถเป็นภักษา

๓) จำพวกเกิดแก่ตายในที่มืด ได้แก่ ตั๊กแตน บุ้ง มอด ไส้เดือน หรือแม้จำพวกสัตว์อื่นๆ ที่เกิดแก่ตายในที่มืด

๔) จำพวกเกิดแก่ตายในน้ำ ได้แก่ ปลา เต่า หรือแม้จำพวกสัตว์อื่นๆ ที่เกิดแก่ตายในน้ำ

๕) จำพวกเกิดแก่ตายในของโสโครก ได้แก่ สัตว์จำพวกที่เกิดแก่ตายในปลาเน่า ในศพเน่า ในขนมบูด ในแอ่งน้ำครำ ในหลุมโสโครก หรือแม้จำพวกอื่นๆ ที่เกิดแก่ตายในของโสโครก

๓) ปิตติวิสยะ แดนแห่งเปรต

ปิตติวิสยะ หรือเปรตวิสัย *ในศาสนาพราหมณ์* มีธรรมเนียมเซ่นและทำทักษิณาเพื่ออุทิศให้บุรพบิดรที่ล่วงลับไป เรียกพิธีนี้ว่า **ศราทธะ** *ในพระพุทธศาสนา* พระพุทธองค์ทรงอนุญาตการกระทำเช่นนั้น และตรัสเรียกว่า **ปุพพเปตพลี** ดังมีปรากฏใน**อาทิยสูตร** อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒) โดยทรงแสดงว่าเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัทพึงกระทำ

อนึ่ง คำว่า **เปตะ** หรือ**เปรต** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

(๑) *ความหมายทั่วไป* หมายถึงผู้ละโลกนี้ไปแล้ว คือ ผู้ตายจากโลกนี้ไปแล้ว เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้เปตชน ที่เรียกว่าเปตพลี ดังนั้น แม้พวกที่ตายไปเกิดเป็นเทวดาก็เรียกว่าเปตะหรือเปรตได้ในความหมายนี้

(๒) *ความหมายโดยเฉพาะ* หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งซึ่งเกิดอยู่ในอบายชั้นที่เรียกว่า **ปิตติวิสัย** หรือ **เปรตวิสัย** ซึ่งแปลว่า *แดนเปรต* เป็นสัตว์ที่ได้รับทุกขเวทนาต่างๆ ตามผลแห่งกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ เช่น อดอยาก ผอมโซเพราะไม่มีอาหารจะกิน แม้เมื่อมี ก็กินไม่ได้ หรือกินได้ ก็กินอย่างยากลำบาก เพราะปากเท่ารูเข็ม หรือกินเข้าไปได้แต่ก็กลายเป็นเลือด เป็นหนอง เป็นมูตร เป็นคูถ และยังหมายถึงเปรตอีกพวกหนึ่งซึ่งเสวยผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่วในอัตภาพเดียวสลับกันไป โดยเรียกว่า **เวมานิกเปรต** คือเปรตที่มีวิมานอยู่เป็นของตนเอง มีความสุขเหมือนพวกเทวดาในเวลาหนึ่ง แต่อีกเวลาหนึ่งก็ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัสเหมือนเปรตพวกอื่นและสัตว์นรกทั่วไป

รูปลักษณ์ของสัตว์ผู้เกิดในปิตติวิสยะ

สัตว์ที่เกิดเป็นเปรตมีรูปร่างต่างกัน ๔ ชนิด ดังนี้

(๑) ชนิดมีรูปร่างไม่สมประกอบ ซูบผอม อดโซ

(๒) ชนิดมีรูปร่างวิการ คือกายเป็นอย่างมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นกา เป็นสุกร หรือเป็นงู

(๓) ชนิดมีรูปร่างพิกล ได้รับการลงโทษอยู่ตามลำพัง ด้วยอำนาจบาปกรรม

(๔) ชนิดมีรูปร่างอย่างมนุษย์ปกติ ที่สวยงามก็มี โดยมีวิมานเป็นที่อยู่ เรียกว่า *เวมานิกเปรต*

๔) อสุรกาย พวกอสูร

อรุสกาย พวกอสูร มี ๒ ประเภท คือ

(๑) สัตว์เกิดในอบายจำพวกหนึ่งซึ่งสะดุ้งหวาดหวั่น ไร้ความสุข เช่น หมู่อสูรชื่อกาลกัญชิกา คืออสูรหมู่หนึ่งซึ่งมีอัตภาพยาว ๓ คาวุต (เกือบ ๑ โยชน์ ๔ คาวุตเท่ากับ ๑ โยชน์) มีเลือดเนื้อน้อย คล้ายใบไม้เหี่ยว มีนัยน์ตาทะลักออกมาอยู่บนหัวคล้ายตาปู ปากเท่ารูเข็มอยู่บนหัวเหมือนกัน ต้องก้มกลืนกินอาหารอย่างยากลำบาก **ในอรรถกถาทีฆนิกายปาฏิกวรรค** จัดพวกอสูรในอบายภูมิ เปรียบกับคนในโลกนี้ก็เหมือนคนอดอยาก เที่ยวก่อโจรกรรมในเวลาค่ำคืน หลอกหลวงฉกชิงเอาทรัพย์ของผู้อื่น

(๒) เทพชั้นต่ำพวกหนึ่งซึ่งมีท้าวเวปจิตติและท้าวปหาราทะเป็นต้น เป็นหัวหน้าปกครอง มีภพอยู่ภายใต้เขาพระสุเมรุ ชื่อว่า **อสูร** เพราะไม่มีความอาจหาญ ไม่เป็นอิสระและไม่รุ่งเรืองเฉกเช่นพวกเทพทั่วไป

๒. สุคติ

สุคติ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดของผู้ประกอบกุศลกรรม มี ๒ อย่าง คือ

๑) **มนุษยโลก** *โลกของมนุษย์* หมายถึงภูมิที่อยู่ของสัตว์ที่มีจิตใจสูง เป็นผู้รู้จักใช้เหตุผล

๒) **เทวโลก** *โลกของเทวดาและพรหม* หมายถึงภูมิที่อยู่ของเทวดาในสวรรค์ชั้นกามาพจร ๖ และพรหมผู้สถิตอยู่ในพรหมโลก

สวรรค์ชั้นกามาพจร ได้แก่โลกสวรรค์อันเป็นที่อยู่ของเทวดาที่ยังข้องอยู่ในกามคุณ ๕ เป็นภูมิที่มีแต่ความสุขสบาย สมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ หรือเรียกว่า **สุคติโลกสวรรค์** มี ๖ ชั้น คือ

(๑) **จาตุมหาราชิกา** สวรรค์ที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ คือ ท้าวธตรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ ท้าวกุเวร เป็นผู้ปกครอง

(๒) **ดาวดึงส์** สวรรค์เป็นที่อยู่ของเทวดาสหาย ๓๓ องค์ มีท้าวสักกเทวราชเป็นผู้ปกครอง

(๓) **ยามา** สวรรค์เป็นที่อยู่ของเทวดาผู้ปราศจากทุกข์

(๔) **ดุสิต** สวรรค์เป็นที่อยู่ของเทวดาผู้เอิบอิ่มด้วยทิพยสมบัติอันเป็นของเฉพาะตน

(๕) **นิมมานรดี** สวรรค์เป็นที่อยู่ของเทวดาผู้ยินดีในกามสุขที่ตนเนรมิตขึ้น

(๖) **ปรนิมมิตวสวัตดี** สวรรค์เป็นที่อยู่ของเทวดาผู้ยินดีในกามสุขที่ผู้อื่นเนรมิตให้

พรหมโลก ได้แก่ภูมิอันที่อยู่ของพรหมผู้ประเสริฐและบริสุทธิ์ คือผู้บำเพ็ญสมาธิจิตแน่วแน่จนได้บรรลุฌานสมาบัติหรือสำเร็จเป็นอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกมนุษย์ เมื่อสิ้นชีวิตจึงไปบังเกิดในพรหมโลกตามลำดับชั้นแห่งคุณธรรมที่ได้บรรลุ

พรหมโลกมี ๒๐ ชั้น จัดเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. รูปพรหม หรือ**รูปภูมิ** ได้แก่พรหมที่มีรูปขันธ์หรือพรหมผู้ได้รูปฌาน แบ่งเป็น ๑๖ ชั้น คือ ปฐมฌานภูมิ ๓ ชั้น ทุติยฌานภูมิ ๓ ชั้น ตติยฌานภูมิ ๓ ชั้น และจตุตถฌานภูมิ ๗ ชั้น มีดังนี้

๑) **ปฐมฌานภูมิ** ได้แก่ผู้ได้บรรลุปฐมฌานแล้วสิ้นชีวิตไปเกิดในพรหมโลก ๓ ชั้น คือ (๑) **พรหมปาริสัชชา** (๒) **พรหมปุโรหิตา** (๓) **มหาพรหมา**

๒) **ทุติยฌานภูมิ** ผู้ได้บรรลุทุติยฌานแล้วสิ้นชีวิตไปเกิดในพรหมโลก ๓ ชั้น คือ (๔) **ปริตตาภา** (๕) **อัปปมาณาภา** (๖) **อาภัสสรา**

๓) **ตติยฌานภูมิ** ได้แก่ ผู้ได้บรรลุตติยฌานแล้วสิ้นชีวิตไปเกิดในพรหมโลก ๓ ชั้น คือ (๗) **ปริตตสุภา** (๘) **อัปปมาณสุภา** (๙) **สุภกิณหกา**

๔) **จตุตถฌานภูมิ** ได้แก่ ผู้ได้บรรลุจตุตถฌานแล้วสิ้นชีวิตไปเกิดในพรหมโลก ๗ ชั้น คือ(๑๐) **เวหัปผลา** (๑๑) **อสัญญีสัตตา** (๑๒) **อวิหา** (๑๓) **อตัปปา** (๑๔) **สุทัสสา** (๑๕) **สุทัสสี** (๑๖) **อกนิฏฐกา**

พรหมโลก ๕ ชั้น ตั้งแต่ชั้นอวิหาถึงชั้นอกนิฏฐกา เรียกว่า **ชั้นสุทธาวาส** หมายถึงภูมิเป็นที่อยู่หรือที่เกิดของท่านผู้บริสุทธิ์คือพระอนาคามี ซึ่งเป็นผู้ไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก แต่จะนิพพานในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนี้

๒. อรูปพรหม หรือ**อรูปภูมิ** ได้แก่พรหมที่ไม่มีรูปขันธ์ หรือพรหมผู้ได้อรูปฌาน แบ่งเป็น ๔ ชั้น คือ

๑) **อากาสานัญจายตนภูมิ** ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด

๒) **วิญญาณัญจายตนภูมิ** ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญาณไม่มีที่สุด

๓) **อากิญจัญญายตนภูมิ** ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร

๔) **เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ** ชั้นที่เข้าถึงภาวะที่กล่าวไม่ได้ว่ามีสัญญาหรือไม่มี

สรุปความ

สังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิกำเนิดต่างๆ ทั้งทุคติและสุคติ ในเทวทูตสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงกรรมที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในสุคติและทุคติไว้ว่า *“ภิกษุทั้งหลายเราย่อมมองเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุวิสัยของมนุษย์ได้ว่า หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจิต มโนสุจริต ไม่ว่าร้ายพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ หมู่สัตว์เหล่านั้นหลังจากตายไปจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ...หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ว่าร้ายพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ หมู่สัตว์เหล่านั้น หลังจากตายไปจึงเข้าถึงเปรตวิสัย ... กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อบาย ทุคติ วินิบาต นรก”*

จบ ธรรมวิจารณ์ : ส่วนสังสารวัฏ

จบ ธรรมวิจารณ์

กรรม ๑๒

อุทเทส

หมวดที่ ๑ ให้ผลตามคราว

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในภพนี้
๒. อุปปัชชเวทนียกรรม	กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
๓. อปราปรเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในภพสืบๆ
๔. อโหสิกรรม	กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว

หมวดที่ ๒ ให้ผลตามกิจ

๕. ชนกกรรม	กรรมแต่งให้เกิด
๖. อุปัตถัมภกกรรม	กรรมสนับสนุน
๗. อุปปีฬกกรรม	กรรมบีบคั้น
๘. อุปฆาตกกรรม	กรรมตัดรอน

หมวดที่ ๓ ให้ผลตามลำดับ

๙. ครุกรรม	กรรมหนัก
๑๐. พหุลกรรม	กรรมชิน
๑๑. อาสันนกรรม	กรรมเมื่อจวนเจียน
๑๒. กตัตตากรรม	กรรมสักว่าทำ

พรรณนาความ

กรรม แปลว่า *การกระทำ* คำว่า **กรรม** เป็นคำกลางๆ ถ้าเป็นส่วนดี เรียกว่า *กุศลกรรม* ส่วนไม่ดี เรียกว่า *อกุศลกรรม* **กรรม** เมื่อจำแนกตามหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการให้ผลทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้เป็น ๓ หมวด หมวดละ ๔ ประเภท รวมเรียกว่า **กรรม ๑๒**

หมวดที่ ๑ จำแนกโดยให้ผลตามคราว (เวลาที่ให้ผล) มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้ หมายถึงกรรมให้ผลในชาติปัจจุบันนี้ เป็นกรรมแรง ให้ผลทันตาเห็น คือให้ผลก่อนกรรมอื่นทั้งหมด โดยผู้ทำย่อมเสวยผลกรรมที่ตนทำในชาตินี้นั่นเอง

๒. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า หมายถึงกรรมให้ผลในภพต่อไป หรือเสวยผลกรรมในชาติหน้า กรรมนี้จัดว่าเป็นกรรมที่เบากว่ากรรมที่ ๑ คือผู้นั้นไม่ได้รับผลของกรรมนี้ในทันทีทันใด ต่อเมื่อล่วงลับไปแล้วเกิดในภพใหม่ กรรมนี้จึงจะให้ผล

๓. อปราปรเวทนียกรรม กรรมให้ผลต่อเมื่อพ้นภพหน้าไปแล้ว หมายถึงกรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป ได้โอกาสเมื่อใด ให้ผลเมื่อนั้นจนกว่าจะเลิกให้ผล กรรมนี้เป็นกรรมที่เบากว่ากรรมที่ ๒ จะให้ผลก็ต่อเมื่อพ้นภพหน้าไปแล้ว จะเป็นภพใดภพหนึ่งนั้นกำหนดแน่ไม่ได้ เปรียบเหมือนสุนัขล่าสัตว์ ตามทันสัตว์ในที่ใด ก็กัดเอาได้ในที่นั้น

๔. อโหสิกรรม กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว หมายถึงกรรมเลิกให้ผล ไม่มีผลอีก หมดโอกาสที่จะให้ผลต่อไป เปรียบเหมือนพืชสิ้นยางแล้วเพาะปลูกไม่ขึ้น

หมวดที่ ๒ จำแนกโดยให้ผลตามกิจ (หน้าที่) มี ๔ อย่าง คือ

๕. ชนกกรรม กรรมแต่งให้เกิด หมายถึงกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ทำหน้าที่ให้ผลแก่ผู้ทำกรรมที่ตายจากภพหนึ่งแล้วไปถือปฏิสนธิในภพหนึ่ง ถ้าเป็นกรรมดีก็นำไปเกิดในสุคติ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็นำไปเกิดในทุคติ ตามความหนักเบาของกรรมที่ทำ กรรมนี้ในที่อื่น เรียกว่า **กมฺมโยนิ** *(กรรมเป็นกำเนิด)* ทำหน้าที่เพียงให้ปฏิสนธิ ต่อจากนั้นก็เป็นอันหมดหน้าที่ เปรียบเหมือนบิดามารดาเพียงเป็นผู้ให้กำเนิดบุตร

๖. อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน หมายถึงกรรมไม่สามารถให้ปฏิสนธิได้เอง ต่อเมื่อชนกกรรมให้ปฏิสนธิแล้วจึงเข้าสนับสนุนส่งเสริมให้ดีขึ้นบ้าง ให้เลวลงบ้าง ตามอำนาจของกรรมดีหรือกรรมชั่ว เปรียบเหมือนแม่นมผู้เลี้ยงทารกที่คนอื่นให้เกิดแล้ว

กรรมนี้สอดคล้องกับชนกกรรม ถ้าชนกกรรมเป็นกุศลให้ปฏิสนธิฝ่ายดี (เกิดในตระกูลสูงหรือถิ่นที่ดี) ย่อมเข้าสนับสนุนทารกผู้เกิดแล้วให้ได้รับความสุขความเจริญรุ่งเรืองตลอดไป ตรงกับบาลีที่ว่า **โชติ โชติปรายโน** *รุ่งเรืองมาแล้ว รุ่งเรืองไปภายหน้า* ถ้าชนกกรรม

เป็นอกุศลให้ปฏิสนธิฝ่ายเลว (เกิดในตระกูลต่ำหรือถิ่นที่ไม่ดี) กรรมนี้ย่อมกระหน่ำซ้ำเติมทารกผู้เกิดแล้วให้ชีวิตตกต่ำลง ตรงกับบาลีว่า **ตโม ตมปรายโน** *มืดมาแล้ว มืดไปภายหน้า*

๗. อุปปีฬกกรรม กรรมบีบคั้น กรรมนี้ขัดแย้ง หรือตรงกันข้ามกับชนกกรรม คอยเข้าบีบคั้นเบียดเบียนชนกกรรมไม่ให้เผล็ดผลเต็มที่ ถ้าชนกกรรมเป็นกุศลให้ปฏิสนธิฝ่ายดี ย่อมเข้าขัดขวางให้เสื่อมลง ตรงกับบาลีว่า **โชติ ตมปรายโน** *รุ่งเรืองมาแล้วมืดไปภายหน้า* ถ้าชนกกรรมเป็นอกุศลให้ปฏิสนธิฝ่ายเลว คือให้เกิดในทุคติภูมิ เกิดในตระกูลต่ำหรือในถิ่นที่ไม่เจริญ ย่อมเข้าบั่นทอนวิบากของอกุศลกรรมให้ทุเลาลง ตรงกับบาลีว่า **ตโม โชติปรายโน** *มืดมาแล้วรุ่งเรืองไปภายหน้า*

๘. อุปฆาตกกรรม กรรมตัดรอน กรรมนี้เหมือนกับอุปปีฬกกรรม แต่ให้ผลที่รุนแรงกว่า สามารถที่จะตัดรอนผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรมทั้งฝ่ายดีและไม่ดีให้ขาดลง แล้วเข้าไปให้ผลแทนที่ กรรมนี้จึงตรงกันข้ามกับชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรม

หมวดที่ ๓ จำแนกโดยการให้ผลตามลำดับ มี ๔ อย่าง คือ

๙. ครุกรรม กรรมหนัก หมายถึงกรรมหนักที่สุดกว่ากรรมอื่นในลำดับแห่งการให้ผล ในฝ่ายอกุศล ได้แก่ **อนันตริยกรรม ๕** ส่วนในฝ่ายกุศล ได้แก่ **สมาบัติ ๘** ครุกรรมนี้ย่อมให้ผลก่อนกว่ากรรมอื่นๆ เปรียบเหมือนบุคคลทิ้งสิ่งของต่างๆ เช่น เหล็ก ศิลา หญ้า ขนนก เป็นต้น จากที่สูงลงมาพร้อมกัน สิ่งใดหนักกว่า สิ่งนั้นย่อมตกถึงพื้นดินก่อน สิ่งอื่นๆ ย่อมตกถึงพื้นตามลำดับหนักเบาฉะนั้น

๑๐. พหุลกรรม กรรมชิน หรือเรียกว่า **อาจิณณกรรม** หมายถึงกรรมที่ทำบ่อยๆ เป็นอาจิณ ให้ผลรองจากครุกรรม เมื่อครุกรรมไม่มี กรรมนี้ย่อมให้ผลก่อนกรรมประเภทอื่น เปรียบเหมือนนักมวยปล้ำ คนที่มีแรงมากหรือว่องไวกว่า ย่อมเอาชนะได้เป็นธรรมดา หรือเปรียบเหมือนโจรที่ทำการปล้นฆ่าเป็นอาจิณ แต่ไม่ได้ทำอนันตริยกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง กรรมที่เกิดจากการปล้นฆ่า ย่อมให้ผลทันทีที่เขาตาย

๑๑. อาสันนกรรม กรรมเมื่อจวนเจียน หมายถึงกรรมที่ทำในขณะใกล้จะสิ้นใจตาย กรรมนี้แม้จะมีกำลังอ่อน ถ้าไม่มีครุกรรมและพหุลกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เปรียบเหมือนโคที่ถูกขังแออัดในคอก พอคนเลี้ยงโคเปิดประตูคอก โคตัวใดที่อยู่ริมประตูถึงจะเป็นโคแก่มีกำลังน้อย โคตัวนั้นย่อมออกได้ก่อนโคตัวอื่นที่มีกำลังมากกว่า

๑๒. กตัตตากรรม กรรมสักว่าทำ หมายถึงกรรมที่ทำโดยไม่มีเจตนา เช่น คนเดินเหยียบมดตายโดยไม่ตั้งใจ โดยไม่รู้ว่าเป็นบุญหรือเป็นบาป ต่อเมื่อกรรมอื่นไม่มี กรรมนี้จึงถึงคราวให้ผล เปรียบเหมือนลูกศรที่คนยิงไปโดยไม่มีเป้าหมายแน่นอน ถูกบ้าง ผิดบ้าง หนักบ้าง เบาบ้าง เพราะคนยิงไม่มีความตั้งใจ

สรุปความ

กรรม ๑๒ นี้ แสดงให้รู้ว่า คนบางคนทำกรรมชั่ว แต่ยังคงได้รับความสุขความเจริญอยู่ในปัจจุบัน ก็เพราะกรรมดีที่เคยทำไว้ในอดีตกำลังให้ผล หรือเพราะกรรมชั่วที่ทำในปัจจุบันยังไม่ได้โอกาสให้ผล อนึ่ง พึงทราบว่ากรรม ๑๒ นี้ ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก แต่พระอรรถกถาจารย์ มีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้น ได้จัดรวบรวมไว้ในภายหลัง ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕

จบ กรรม ๑๒

หัวใจสมถกัมมัฏฐาน

อุทเทส

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ.

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงยังสมาธิให้เกิด ชนผู้มีจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริง.

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค

พรรณนาความ

อาการของกายและวาจาจะเป็นอย่างไร ย่อมสำเร็จมาจากใจเป็นผู้บัญชา ถ้าใจได้รับการอบรมดี ก็บังคับบัญชากายและวาจาให้ดีไปด้วย ถ้าใจชั่ว ก็บังคับบัญชาให้กายและวาจาชั่วไปด้วย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงสอนภิกษุทำใจให้เป็นสมาธิ เมื่อใจเป็นสมาธิแม้จะนำไปใช้นึกคิดอะไรก็ละเอียดสุขุม ย่อมรู้จักความเป็นจริงได้ดีกว่าผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ ใจที่ไม่เป็นสมาธิ บางคราวอาจทำให้เป็นคนเสียสติ เพราะไม่มีอะไรเป็นเครื่องควบคุม

กัมมัฏฐาน

คำว่า **กัมมัฏฐาน** แปลว่า *ที่ตั้งแห่งการงาน* หมายถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงาน หรือเรียกว่า **ภาวนา** แปลว่า *ทำให้มีให้เป็นขึ้น* แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สมถกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานเป็นอุบายสงบใจ หมายถึงกัมมัฏฐานที่เนื่องด้วยบริกรรมอย่างเดียว เป็นการบำเพ็ญเพียรทางจิตโดยใช้สติเป็นหลัก เป็นอุบายทำให้นิวรณธรรมระงับไป ไม่เกี่ยวกับการใช้ปัญญา

๒. วิปัสสนากัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานเป็นอุบายเรืองปัญญา หมายถึงกัมมัฏฐานที่ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างเดียว โดยการพิจารณาปรารภสภาวธรรม คือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ แยกออกพิจารณาให้รู้ตามสภาพความเป็นจริง โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

หัวใจสมถกัมมัฏฐาน

หัวใจสมถกัมมัฏฐานนี้ หมายถึง กัมมัฏฐานหลักสำคัญ ที่เป็นอุบายเครื่องอบรมจิตให้เป็นสมาธิ มี ๕ อย่าง คือ

๑. กายคตาสติ

๒. เมตตา

๓. พุทธานุสสติ

๔. กสิณ

๕. จตุธาตุววัตถาน

๑. กายคตาสติ สติอันไปในกาย

กายคตาสติ หมายถึงการใช้สติกำหนดพิจารณากายว่า เป็นของไม่สวยงาม คือ กำหนดพิจารณาแต่ปลายผมลงมาถึงปลายเท้า อันประกอบด้วยผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น กำหนดพิจารณาสี สัณฐาน กลิ่น ที่เกิด ที่อยู่ของส่วนต่างๆ เหล่านั้น ซึ่งเรียกว่า **อาการ ๓๒** จนเห็นว่า แต่ละอย่างล้วนเป็นสิ่งปฏิกูลน่าเกลียด เหมือนหม้อใส่อุจจาระและสิ่งปฏิกูลต่างๆ ภายนอกอาจดูสวยงาม แต่ภายในเต็มไปด้วยสิ่งสกปรกโสโครกนานัปการ

๒. เมตตา

เมตตา หมายถึง ความปรารถนาจะให้ผู้อื่นเป็นสุข คือความมีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์และสัตว์ทั่วหน้า ผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐานนี้ เบื้องต้นควรนึกถึงคนอื่นเทียบกับตนว่า *“เรารักสุข เกลียดทุกข์ฉันใด คนอื่นก็รักสุข เกลียดทุกข์ฉันนั้น สิ่งที่ชอบใจของเรา ย่อมเป็นของที่ชอบใจของคนอื่น สิ่งที่ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นด้วยเหมือนกัน”*

ผู้เจริญเมตตา *พึงแผ่โดยเจาะจงก่อน* เริ่มต้นแต่คนที่ใกล้ชิดสนิทกัน เช่น มารดาบิดา สามีภรรยา บุตรธิดา ครูอาจารย์เป็นต้น หลังจากนั้น *พึงแผ่โดยไม่เจาะจง* คือ สร้างความปรารถนาดีในคนทั่วไป หรือเพื่อนมนุษย์ทั่วโลก ตลอดถึงสรรพสัตว์ **การแผ่เมตตาโดยเจาะจง** ทำให้จิตมีพลังแรง แต่ขอบเขตแห่งความไม่มีภัยไม่มีเวรและความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นเป็นไปในวงแคบ ส่วน**การแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจง** แม้ว่าจิตจะมีพลังอ่อน แต่เป็นไปในวงกว้าง สามารถทำให้คนในสังคมมีความรักใคร่ปรองดองช่วยเหลือกัน และได้สุขโดยทั่วถึงกัน ในการเจริญเมตตากัมมัฏฐานนิยมบริกรรมตามบทบาลีว่า **“สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ”** แปลว่า *“ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความลำบาก ไม่มีทุกข์ จงมีสุข รักษาตนเถิด”*

บุคคลที่เจริญเมตตาย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ อย่าง คือ *(๑) หลับเป็นสุข (๒) ตื่นเป็นสุข (๓) ไม่ฝันร้าย (๔) เป็นที่รักของมนุษย์ (๕) เป็นที่รักของอมนุษย์ (๖) เทวดารักษา (๗) ไฟ ยาพิษ ศัสตราวุธ ไม่กล้ำกราย (๘) จิตสงบเป็นสมาธิได้เร็ว (๙) สีหน้าผ่องใส (๑๐) ตายอย่างมีสติ (๑๑) เมื่อยังไม่บรรลุธรรมชั้นสูง ย่อมเข้าถึงพรหมโลก*

๓. พุทธานุสสติ

พุทธานุสสติ แปลว่า **ความระลึกถึงพระพุทธเจ้า** หมายถึงการระลึกถึงพระพุทธองค์ โดยปรารภถึงพระคุณความดีของพระองค์ ไม่ใช่ระลึกถึงเพราะต้องการจะกล่าวโทษโดยประการต่างๆ

ผู้เจริญพุทธานุสสติ พึงบริกรรมระลึกถึงพระพุทธคุณ ๙ บท คือ **อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ, ภควา** โดยลำดับ หรือจะกำหนดเฉพาะพระคุณบทใดบทหนึ่งก็ได้ เช่น บทที่นิยมกันมากคือบทว่า **“อรหํ”** หรือ **“พุทฺโธ”**

๔. กสิณ

กสิณ แปลว่า *วัตถุอันจูงใจ* หมายถึงวัตถุอันจูงใจให้เข้าไปผูกอยู่สำหรับเพ่ง เพื่อให้จิตเป็นสมาธิ โดยกำหนดเอาวัตถุจูงใจ ๑๐ อย่างมาเพ่งเป็นอารมณ์ คือ (๑) **ปฐวี** ดิน (๒) **อาโป** น้ำ (๓) **เตโช** ไฟ (๔) **วาโย** ลม (๕) **นีลํ** สีเขียว (๖) **ปีตํ** สีเหลือง (๗) **โลหิตํ** สีแดง (๘) **โอทาตํ** สีขาว (๙) **อาโลโก** แสงสว่าง (๑๐) **อากาโส** ที่ว่าง

ข้อ ๑ – ๔ เรียกรวมกันว่า **ภูตกสิณ** *กสิณมหาภูตรูป ๔* คือ ดิน น้ำ ไฟ และลม ส่วนข้อ ๕ – ๘ เรียกรวมกันว่า **วัณณกสิณ** *กสิณสี ๔* คือ สีเขียว เหลือง แดง และขาว

๕. จตุธาตุววัตถาน

จตุธาตุววัตถาน แปลว่า *การกำหนดธาตุ ๔* หมายถึงกัมมัฏฐานที่กำหนดพิจารณาให้เห็นว่า ร่างกายของคนเรา เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มาประชุมรวมกันเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อถ่ายถอนความรู้สึกว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขาออกไปจากจิตใจเสียได้ เรียกอีกอย่างว่า **ธาตุมนสิการ** หรือ **ธาตุกัมมัฏฐาน**

ท่านได้จัดหัวใจสมถกัมมัฏฐานไว้ ๕ อย่าง ก็เพื่อเป็นคู่ปรับกับนิวรณ์ ๕ โดยตรง คือ

๑. **กายคตาสติ**	เป็นคู่ปรับกับ	**กามฉันทะ**
๒. **เมตตา**	”	**พยาบาท**
๓. **พุทธานุสสติ**	”	**ถีนมิทธะ**
๔. **กสิณ**	”	**อุทธัจจกุกกุจจะ**
๕. **จตุธาตุววัตถาน**	”	**วิจิกิจฉา**

นิวรณ์ ๕

นิวรณ์ แปลว่า *เครื่องกีดกั้น เครื่องขัดขวาง* หมายความว่า *สิ่งที่กีดกั้นการทำงานของจิต สิ่งที่ขัดขวางความดีความงามของจิต สิ่งที่ทอนกำลังปัญญา* หรือ*สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม อันเป็น*สนิมกัดกร่อนใจของคน มี ๕ อย่าง คือ

๑. กามฉันทะ *ความพอใจรักใคร่ในกาม* หมายถึงความที่จิตยินดีลุ่มหลงในกามคุณ ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนาน่าพอใจ กามฉันทะมีเหตุเกิดมาจาก **สุภสัญญา** คือความกำหนดหมายว่าสวยงาม

๒. พยาบาท *ความคิดปองร้ายผู้อื่น* หมายถึงความที่จิตพยาบาทอาฆาตคิดแค้นผู้อื่น ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ผูกใจเจ็บ มองในแง่ร้ายคิดร้าย เป็นต้น พยาบาทนี้มีเหตุเกิดมาจาก **ปฏิฆะ** คือความกระทบกระทั่งแห่งจิต หรือความหงุดหงิดใจ

๓. ถีนมิทธะ *ความท้อแท้ง่วงเหงา* หมายถึงความที่จิตท้อแท้เซื่องซึม แยกอธิบายเป็น ๒ คำ คือ **ถีนะ** แปลว่า *ความท้อแท้* ได้แก่ ความหดหู่ห่อเหี่ยว ซบเซา เหงาหงอยแห่งจิต และ **มิทธะ** แปลว่า *ความง่วงเหงา* ได้แก่ ความง่วงเหงาหาวนอน หรืออาการซึมเซาแห่งกาย ถีนมิทธะนี้มีเหตุเกิดมาจาก **อรติ** คือความไม่เพลิดเพลิน หรือความไม่ยินดี

๔. อุทธัจจกุกกุจจะ *ความฟุ้งซ่านรำคาญ* หมายถึงความที่จิตกลัดกลุ้มเดือดร้อน แยกอธิบายเป็น ๒ คำ คือ **อุทธัจจะ** แปลว่า *ความฟุ้งซ่าน* ได้แก่ ความที่จิตคิดพล่านไปไม่สงบกระสับกระส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ และ **กุกกุจจะ** แปลว่า *ความรำคาญ* ได้แก่ ความวุ่นวายใจ ความเดือดร้อนใจ ความกลัดกลุ้มใจ อุทธัจจกุกกุจจะนี้มีเหตุเกิดมาจาก **เจตโสอวูปสมะ** คือความไม่สงบแห่งจิต

๕. วิจิกิจฉา *ความลังเลสงสัย* หมายถึงความที่จิตเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ เช่น มีความสงสัยเกี่ยวกับพระรัตนตรัย ไม่เชื่อผลของบุญและบาป เป็นต้น วิจิกิจฉานี้มีเหตุเกิดมาจาก **อโยนิโสมนสิการ** *ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย* คือ ความคิดที่ไม่ฉลาด รอบคอบ ความคิดที่ไม่ถูกทาง

องค์ฌานที่เป็นคู่ปรับกับนิวรณ์

ฌาน แปลว่า *ความเพ่ง* หรือ *คุณธรรมเครื่องเผากิเลส* เป็นชื่อของคุณวิเศษที่เกิดจากการฝึกอบรมจิตให้เป็นสมาธิ มี ๒ ประเภท คือ รูปฌานและอรูปฌาน

๑. รูปฌาน *ฌานที่มีอารมณ์กัมมัฏฐานเป็นรูปธรรม* มี ๔ ขั้น คือ

๑) **ปฐมฌาน** *ฌานขั้นที่ ๑* มีองค์ธรรม ๕ คือ **วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา**

๒) **ทุติยฌาน** *ฌานขั้นที่ ๒* มีองค์ธรรม ๓ คือ **ปีติ สุข และเอกัคคตา**

๓) **ตติยฌาน** *ฌานขั้นที่ ๓* มีองค์ธรรม ๒ คือ **สุข และเอกัคคตา**

๔) **จตุตถฌาน** *ฌานขั้นที่ ๔* มีองค์ธรรม ๒ คือ **เอกัคคตา และอุเบกขา**

๒. อรูปฌาน *ฌานที่มีอารมณ์กัมมัฏฐานเป็นอรูปธรรมหรือนามธรรม* ซึ่งผู้สำเร็จฌานประเภทนี้ เมื่อสิ้นชีวิตแล้วจะมีคติที่แน่นอน คือไปบังเกิดเป็นพรหมอยู่ในอรูปภพ หรืออรูปพรหม ๔ ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่ง

องค์ฌานเป็นคู่ปรับกับนิวรณ์ ๕

๑) **เอกัคคตา**	เป็นคู่ปรับกับ	**กามฉันทะ**
๒) **ปีติ**	”	**พยาบาท**
๓) **วิตก**	”	**ถีนมิทธะ**
๔) **สุข**	”	**อุทธัจจกุกกุจจะ**
๕) **วิจาร**	”	**วิจิกิจฉา**

อุเบกขานั้นประกอบร่วมในทุกองค์ฌาน ท่านจึงไม่นำมาจับคู่ปรับกับนิวรณ์ ๕

สรุปความ

การฝึกจิตให้เป็นสมาธินั้น ท่านกำหนดสมถกัมมัฏฐานที่เป็นหัวใจ เพื่อเป็นพื้นฐานแห่งการศึกษาในเบื้องต้น ๕ อย่าง คือ **กายคตาสติ เมตตา พุทธานุสสติ กสิณ** และ **จตุธาตุววัตถาน** และกำหนดนิวรณ์ที่เป็นคู่ปรับกันไว้ ๕ อย่าง คือ **กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ** และ**วิจิกิจฉา**

การเจริญสมถกัมมัฏฐาน เมื่อฝึกจนจิตเป็นสมาธิแน่วแน่และสามารถข่มกิเลสคือนิวรณ์ ๕ ได้ เรียกว่า **บรรลุฌาน** อันจัดเป็นผลสูงสุดของการเจริญสมถกัมมัฏฐาน

ฌานมี ๒ ประเภท คือ รูปฌานกับอรูปฌาน รูปฌานมี ๔ ขั้น แต่ละขั้นมีองค์ธรรมที่เป็นคู่ปรับกับนิวรณ์ ๕ เรียกว่า **องค์ฌาน ๕** คือ (๑) **เอกัคคตา** ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งหรือตัวสมาธิ เป็นคู่ปรับกับ*กามฉันทะ* (๒) **ปีติ** ความอิ่มใจ เป็นคู่ปรับกับพยาบาท (๓) **วิตก** ความตรึกอารมณ์ เป็นคู่ปรับกับ*ถีนมิทธะ* (๔) **สุข** ความสบายใจ เป็นคู่ปรับกับ*อุทธัจจกุกกุจจะ* (๕) **วิจาร** ความตรองอารมณ์ เป็นคู่ปรับกับ*วิจิกิจฉา* โดยมีองค์ธรรม คือ**อุเบกขา** ความวางเฉยประกอบร่วมในทุกองค์ฌาน

สมถกัมมัฏฐาน

อุทเทส

๑. กุลบุตรมีศรัทธามาเจริญสมถะ ทำให้เกิดขึ้นด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้น ชื่อว่า **สมถภาวนา**

๒. กุลบุตรผู้มีศรัทธายังสมถะอันเป็นอุบายเครื่องสงบระงับของจิตให้เกิดมีขึ้น ชื่อว่า **สมถภาวนา**

๓. เจตนาอันเป็นไปในสมถกัมมัฏฐานทั้งหมดทั้งสิ้น ชื่อว่า **สมถภาวนา**

พรรณนาความ

สมถกัมมัฏฐาน หมายถึงหลักการเจริญสมถะ เป็นอุบายเครื่องปิดกั้นนิวรณ์กิเลสมิให้ครอบงำจิตสันดานได้ เปรียบเหมือนบุคคลสร้างทำนบกั้นน้ำมิให้ไหลไป ทั้งยังเป็นอุบายข่มจิตมิให้ฟุ้งซ่าน เปรียบเหมือนนายสารถีฝึกม้าให้พร้อมใช้งานเป็นราชพาหนะได้

ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานตามนัยพระบาลี

ธรรมที่นิยมนำมากำหนดเพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิ กล่าวตามพระบาลี (พระไตรปิฎก) มี ๒ คือ **อภิณหปัจจเวกขณะ ๕** และ **สติปัฏฐาน ๔** มีอธิบายดังนี้

๑. อภิณหปัจจเวกขณะ หมายถึงหลักธรรมสำหรับกำหนดพิจารณาในชีวิตประจำวัน หรือหัวข้อธรรมที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี ๕ อย่าง คือ

๑) **ชราธัมมตา** การพิจารณาถึงความแก่เนืองๆ เป็นอุบายบรรเทาความประมาทในวัย

๒) **พยาธิธัมมตา** การพิจารณาถึงความเจ็บป่วยเนืองๆ เป็นอุบายบรรเทาความประมาทในความไม่มีโรค

๓) **มรณธัมมตา** การพิจารณาถึงความตายเนืองๆ เป็นอุบายบรรเทาความประมาทในชีวิต

๔) **ปิยวินาภาวตา** การพิจารณาถึงความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเนืองๆ เป็นอุบายบรรเทาความเศร้าโศกเสียใจ ความคับแค้นใจ

๕) **กัมมัสสกตา** การพิจารณาว่าตนมีกรรมเป็นของตนเนืองๆ เป็นอุบายเตือนใจให้รู้ว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๒. สติปัฏฐาน หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง โดยกำหนดพิจารณาสิ่งสำคัญในชีวิต มี ๔ อย่าง คือ

๑) **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณากายให้รู้เห็นตามความจริง ซึ่งแบ่งเป็น ๖ *บรรพ* (*หมวด*) คือ

(๑) *อานาปานบรรพ* หมวดกำหนดรู้ลมหายใจเข้า-ออกยาว สั้น หยาบละเอียดเป็นต้น

(๒) *อิริยาปถบรรพ* หมวดกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ของคนเรา ๔ อิริยาบถ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน ว่าสำเร็จเป็นไปได้เพราะลมและจิตที่คิด

(๓) *สัมปชัญญบรรพ* หมวดกำหนดรู้รอบคอบในการเคลื่อนไหวของกาย มีก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับมาข้างหลังเป็นต้น มิให้หลงลืมพลั้งเผลอสติทุกขณะของการเคลื่อนไหวไปมาใดๆ

(๔) *ปฏิกูลบรรพ* หมวดกำหนดพิจารณาอวัยวะหรือส่วนต่างๆ ภายในกายตน มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้นและเปรียบเทียบกับกายผู้อื่นให้เห็นเป็นของปฏิกูลคือไม่งาม ไม่สะอาด เต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูลโสโครกน่าเกลียด

(๕) *ธาตุบรรพ* หมวดกำหนดพิจารณากายตนและกายผู้อื่นโดยเป็นสักแต่ว่าธาตุ ๔ มาประชุมรวมกัน คือ สิ่งที่แข็งที่กระด้าง กำหนดว่าเป็นธาตุดิน สิ่งที่อ่อนที่เหลวซึมซาบไปในดิน ทำดินให้เหนียวเป็นก้อนอยู่ได้ กำหนดว่าเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่ทำดินและน้ำให้อุ่นให้ร้อนให้แห้งเกรียมไป กำหนดว่าเป็นธาตุไฟ สิ่งที่อุปถัมภ์อุดหนุนพยุงดินและน้ำไว้และทำให้ไหวติงไปมาและรักษาไฟไว้มิให้ดับไปได้ กำหนดว่าเป็นธาตุลม

(๖) *นวสีวถิกาบรรพ* หมวดกำหนดพิจารณากายที่เป็นซากศพซึ่งเขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นต้นอันกลายเป็นอสุภะเปลี่ยนสภาพไปตามระยะกาลที่ถูกทิ้งไว้ ๙ ระยะกาล เริ่มตั้งแต่ซากศพที่เขาทิ้งไว้หนึ่งวัน สองหรือสามวัน จนกลายเป็นอสุภะขึ้นอืดพองมีสีเขียวมีหนองไหลเยิ้มออก เป็นต้นไปจนถึงซากศพที่เขาทิ้งไว้นานจนกลายเป็นกระดูกผุยย่อยป่นละเอียดเป็นจุณไป

เมื่อตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ๖ หมวด หมวดใดหมวดหนึ่งดังกล่าวมานี้จนภาวะจิตสงบแน่วแน่เป็นสมาธิสามารถละนิวรณ์กิเลสได้ เรียกว่า **สมถกัมมัฏฐาน**

๒) **เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน** หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาคือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ (เป็นกลางๆ) เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็มีสติกำหนดรู้ว่าเสวยสุขเวทนาเป็นต้น จนกระทั่งจิตสงบเป็นสมาธิสามารถละนิวรณ์กิเลสได้

๓) **จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน** หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตของตนตามเป็นจริง คือ จิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะเป็นต้น จนกระทั่งจิตสงบเป็นสมาธิสามารถละนิวรณ์กิเลสได้

๔) **ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน** หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาสภาวธรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล อัพยากฤต ที่มีอยู่ในจิตสันดาน เช่น กามฉันทะมีอยู่ภายในจิตก็รู้ว่ามีอยู่ หรือกามฉันทะไม่มีอยู่ภายในจิต ก็รู้ว่าไม่มีอยู่ เป็นต้น จนกระทั่งจิตสงบเป็นสมาธิสามารถละนิวรณ์กิเลสได้

แม้ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานจะมีหลายประการ ถึงกระนั้น ก็ควรกำหนดว่า ธรรมที่เป็นอารมณ์ ซึ่งสามารถทำให้จิตสงบระงับนิวรณ์กิเลสได้ จัดเป็นอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานได้ทั้งสิ้น

ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานตามนัยอรรถกถา

ในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้ประมวลหมวดธรรมอันเป็นอารมณ์กัมมัฏฐานไว้ ๔๐ อย่าง จัดเป็นหมวดธรรมได้ ๗ หมวด ดังนี้

หมวดที่ ๑ กสิณ ๑๐

๑. **ปฐวีกสิณ**	กสิณมีดินเป็นอารมณ์
๒. **อาโปกสิณ**	กสิณมีน้ำเป็นอารมณ์
๓. **เตโชกสิณ**	กสิณมีไฟเป็นอารมณ์
๔. **วาโยกสิณ**	กสิณมีลมเป็นอารมณ์
๕. **นีลกสิณ**	กสิณมีสีเขียวเป็นอารมณ์
๖. **ปีตกสิณ**	กสิณมีสีเหลืองเป็นอารมณ์
๗. **โลหิตกสิณ**	กสิณมีสีแดงเป็นอารมณ์
๘. **โอทาตกสิณ**	กสิณมีสีขาวเป็นอารมณ์
๙. **อาโลกกสิณ**	กสิณมีแสงสว่างเป็นอารมณ์
๑๐. **ปริจฉินนากาสกสิณ**	กสิณมีอากาศคือช่องว่างเป็นอารมณ์

กสิณ แปลว่า *วัตถุอันจูงใจ* หมายถึงวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ ๔ ข้อแรก เรียกว่า **ภูตกสิณ** *(มหาภูตรูป ๔* คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม) ๔ ข้อหลัง (ข้อ ๕–ข้อ ๘) เรียกว่า **วัณณกสิณ** (เขียว เหลือง แดง ขาว)

การเจริญกสิณ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ควรทำดวงกสิณตามประเภทของกสิณนั้นๆ ให้กว้างประมาณ ๑ คืบกับ ๔ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ แต่ไม่ควรเล็กกว่าปากขันน้ำ พึงกำหนดจิตบริกรรมว่า "**ปฐวี ปฐวี ปฐวี**" หรือ "ดิน ดิน ดิน" ด้วยการหลับตาบ้าง ลืมตาบ้าง ความสงบแห่งจิตจะดำเนินไปตามลำดับ **เรียกว่านิมิต** ในขณะที่เพ่งดูดวงกสิณพร้อมกับการบริกรรมไปนั้น ท่านเรียกว่า **บริกรรมนิมิต** หรือ **บริกรรมภาวนา** เมื่อบริกรรมไปจนเกิดนิมิตติดตา เรียกว่า **อุคคหนิมิต** ถึงจุดนี้แล้วนิวรณธรรม จะเริ่มสงบลงตามลำดับ จิตจะเป็น **อุปจารสมาธิ** *(สมาธิเฉียดใกล้ความสงบเข้าไปทุกที)* จน **ปฏิภาคนิมิต** *(นิมิตเทียบเคียงสามารถย่อหรือขยายนิมิตได้) ปรากฏขึ้น* ดวงนิมิตจะปรากฏสวยงามผ่องใส จิตจะเข้าสู่ความสงบประณีตขึ้นไปถึงขั้น**อัปปนาสมาธิ** *(สมาธิอันแน่วแน่)* ได้บรรลุฌานในที่สุด

หมวดที่ ๒ อสุภะ ๑๐

๑.	**อุทธุมาตกะ**	ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด
๒.	**วินีลกะ**	ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ
๓.	**วิปุพพกะ**	ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่แตกปริออก
๔.	**วิจฉิททกะ**	ซากศพที่ขาดจากกันเป็นสองท่อน
๕.	**วิกขายิตกะ**	ซากศพที่ถูกสัตว์ เช่น แร้ง กา สุนัขจิกกัดกินแล้ว
๖.	**วิกขิตตกะ**	ซากศพที่กระจุยกระจาย มีอวัยวะหลุดออกไปข้างๆ
๗.	**หตวิกขิตตกะ**	ซากศพที่ถูกสับฟันบั่นเป็นท่อนๆ กระจายออกไป
๘.	**โลหิตกะ**	ซากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรี่ยราดอยู่
๙.	**ปุฬุวกะ**	ซากศพทีมีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด
๑๐.	**อัฏฐิกะ**	ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน

อสุภะ แปลว่า *สภาพอันไม่งาม* หมายถึงซากศพในสภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน โดยการพิจารณาซากศพในระยะเวลาต่างๆ กัน รวม ๑๐ ระยะ เริ่มแต่ซากศพขึ้นอืดไปจนถึงซากศพที่เหลือแต่โครงกระดูก

การเจริญอสุภะ : การเจริญอสุภกัมมัฏฐานจำเป็นต้องอาศัยซากศพในลักษณะต่างๆ เมื่อจะพิจารณา อย่ายืนเหนือลม ใต้ลม หรือใกล้-ไกลเกินไป แต่ให้ยืนในที่ซึ่งอาจเห็นซากศพได้ชัดเจนและไม่ถูกกลิ่นซากศพรบกวน ให้ยืนตรงช่วงกลางของซากศพ โดยต้องเป็นซากศพที่ยังคงรูปร่างสมบูรณ์อยู่ ไม่พึงพิจารณาซากศพของเพศตรงข้ามกับตน (เพราะจะทำให้เกิดราคะได้) โดยกำหนดพิจารณา ๖ ส่วน คือ

๑) *สีของซากศพ* พิจารณาดูว่าเป็นสีดำหรือขาวเป็นต้น

๒) *เพศหรือวัยของซากศพ* พิจารณาให้รู้ว่าอยู่ในปฐมวัยหรือมัชฌิมวัย แต่ห้ามกำหนดว่าเป็นเพศหญิงหรือเพศชาย

๓) *สัณฐานของซากศพ* พิจารณาดูว่าเป็นอวัยวะส่วนไหนของซากศพ

๔) *ทิศที่อยู่ของซากศพ* พิจารณาดูว่าอวัยวะต่างๆ ของซากศพอยู่ในทิศใดบ้าง

๕) *โอกาสที่ตั้งของซากศพ* พิจารณาดูว่าอวัยวะต่างๆ ของซากศพตั้งอยู่ในที่ใดบ้าง

๖) *ภาพรวมของซากศพ* พิจารณาดูโดยรวม ตั้งแต่ปลายผมถึงปลายเท้าของซากศพนั้นว่าประกอบด้วยอาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ เป็นต้น จนถึงมันสมองเป็นที่สุด เป็นของปฏิกูลน่าเกลียดทั้งโดยสี กลิ่นเป็นต้น

เมื่อกำหนดพิจารณาอสุภะดังกล่าวแล้ว นิมิตทั้ง ๓ คือ บริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏขึ้นตามลำดับจนถึงบรรลุฌาน เช่นเดียวกับการเจริญกสิณ

หมวดที่ ๓ อนุสสติ ๑๐

๑. **พุทธานุสสติ** *ระลึกถึงพระพุทธเจ้า* คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระองค์

๒. **ธัมมานุสสติ** *ระลึกถึงพระธรรม* คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม

๓. **สังฆานุสสติ** *ระลึกถึงพระสงฆ์* คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์

๔. **สีลานุสสติ** *ระลึกถึงศีล* คือน้อมจิตระลึกพิจารณาศีลของตนที่บริสุทธิ์ไม่ด่างพร้อย

๕. **จาคานุสสติ** *ระลึกถึงการบริจาค* คือน้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้วและพิจารณาคุณธรรมคือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตน

๖. **เทวตานุสสติ** *ระลึกถึงเทวดา* คือน้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้และพิจารณาคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดา

๗. **อุปสมานุสสติ*** *ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ* คือระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระนิพพานอันเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์

๘. **มรณัสสติ** *ระลึกถึงความตาย* คือระลึกถึงและพิจารณาถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา เพื่อไม่ให้เกิดความประมาท

๙. **กายคตาสติ** *สติอันไปในกาย* คือกำหนดพิจารณากายนี้ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ

๑๐. **อานาปานัสสติ** *สติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก*

อนุสสติ แปลว่า *ความตามระลึก* คือน้อมจิตระลึกนึกถึงอารมณ์กัมมัฏฐานอยู่เนืองๆ

๑.-๓. ให้กำหนดระลึกพิจารณาถึงความสำคัญของพระรัตนตรัย ตามคุณบทที่ว่า **อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ... สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ... สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ...** โดยมีวิธีการเจริญ ๓ อย่าง คือ

(๑) *สาธยาย* คือการสวดสรรเสริญคุณของพระรัตนตรัยตามที่นิยมกัน จนจิตสงบไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์อื่นๆ

(๒) *น้อมรำลึก* คือการน้อมนำเอาคุณของพระรัตนตรัยบทใดบทหนึ่งมากำหนดบริกรรมว่า **พุทโธ, ธัมโม, สังโฆ** โดยตั้งสติระลึกตามบทนั้นๆ ให้สัมพันธ์กับการหายใจเข้า-ออก เช่น หายใจเข้าว่า **พุท** หายใจออกว่า **โธ** เป็นต้น

(๓) *พิจารณา* คือการยกคุณของพระรัตนตรัยแต่ละบทขึ้นพิจารณา เมื่อพิจารณาเห็นชัดในบทใด ก็พิจารณาอยู่ที่บทนั้น จนจิตสงบ

---

* ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จัดเรียง **อุปสมานุสสติ** ไว้ในลำดับที่ ๑๐

๔. การเจริญสีลานุสสติ : ผู้เจริญสีลานุสสติ พึงชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ *อย่าให้เป็นท่อน* คืออย่าให้ขาด *อย่าให้ด่าง อย่าให้พร้อย* เมื่อทำศีลของตนให้บริสุทธิ์ด้วยดีแล้ว พึงเข้าไปสู่ที่สงัดพิจารณาศีลของตนว่า ศีลของเรานี้ ไม่ขาด ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นศีลที่พระอริยะชอบใจนักปราชญ์สรรเสริญ เมื่อระลึกนึกถึงศีลของตนอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ

๕. การเจริญจาคานุสสติ : ผู้เจริญจาคานุสสติ พึงทำจิตให้ยินดีในการบริจาคทาน โดยตั้งใจว่า “ต่อแต่นี้ไป เมื่อมีผู้รับทานอยู่ หากเรายังไม่ได้ให้ทาน เราจะไม่บริโภคเลย เป็นอันขาด” จากนั้นพึงกำหนดอาการที่ตนบริจาคทานด้วยเจตนาอันบริสุทธิ์ให้เป็นนิมิตอารมณ์ แล้วเข้าไปสู่ที่อันสงัดพิจารณาว่า “เป็นลาภของเราแล้วหนอ เราได้เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา” เมื่อระลึกถึงทานที่ตนบริจาค นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ

๖. การเจริญเทวตานุสสติ : ผู้เจริญเทวตานุสสติ พึงระลึกถึงคุณธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดา จากนั้นแล้วพึงพิจารณาว่า “เหล่าเทวดาที่เกิดในสุคติ บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติอันเป็นทิพย์ เพราะเมื่อชาติก่อน เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยคุณธรรมคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา แม้เราก็มีคุณธรรมเช่นนั้นเหมือนกัน” เมื่อระลึกถึงอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดปีติปราโมทย์ นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ

๗. การเจริญอุปสมานุสสติ : ผู้เจริญอุปสมานุสสติ พึงเข้าไปสู่ที่อันสงัด ระลึกถึงคุณของนิพพานเป็นอารมณ์ว่า *“พระนิพพานนี้ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ปราศจากกิเลสเครื่องย้อมใจ เป็นที่ดับราคะ โทสะ โมหะโดยไม่เหลือ เป็นที่ดับเพลิงกิเลสและกองทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นสุขอย่างยิ่ง”*เมื่อระลึกอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ

๘. การเจริญมรณัสสติ : ผู้เจริญมรณัสสติ พึงไปยังที่สงัดแล้วบริกรรมว่า *“ความตายจักมีแก่เรา เราจักต้องตาย ชีวิตของเราจะต้องขาดสิ้นลงแน่นอน เรามีความตายเป็นธรรมดา ล่วงพ้นความตายไปไม่ได้”* การระลึกถึงความตายโดยอุบายที่ชอบ พึงประกอบด้วยองค์ ๓ คือ (๑) สติ ระลึกถึงความตายอยู่ (๒) ญาณ รู้ว่าความตายจะมีเป็นแน่ ตัวจะต้องตายเป็นแท้ (๓) เกิดสังเวชสลดใจ เมื่อระลึกอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ

๙. การเจริญกายคตาสติ : ผู้เจริญกายคตาสติ พึงตั้งสติกำหนดพิจารณากายอันเป็นที่ประชุมแห่งส่วนปฏิกูลน่าเกลียด ตั้งแต่ปลายผมลงมาถึงปลายเท้า มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบให้เห็นว่าเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ซึ่งนับได้จำนวน ๓๒ ส่วน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี, เสลด หนอง (น้ำเหลือง) เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ, น้ำมูตร (น้ำปัสสาวะ) มันสมอง พึงพิจารณาโดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่เกิด ที่อยู่ของส่วนต่างๆ เหล่านั้น จนเห็นว่า เป็นของไม่สวยไม่งาม เป็นของปฏิกูลน่าเกลียด นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิโดยลำดับ

๑๐. การเจริญอานาปานัสสติ : ผู้เจริญอานาปานัสสติ พึงเข้าไปสู่ที่สงัด เช่น ป่าไม้ เรือนว่าง โรงศาลา เป็นต้น ซึ่งเหมาะแก่การเจริญจิตตภาวนา แล้วนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติให้มั่น กำหนดรู้ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก อย่าให้หลงลืม เมื่อหายใจเข้าพึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกพึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าและออกยาวหรือสั้น ก็พึงมีสติกำหนดรู้โดยประจักษ์ชัดทุกขณะไปโดยมิให้หลงลืม เพื่อให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิโดยเร็ว

หมวดที่ ๔ พรหมวิหาร ๔

๑. เมตตา *ความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้ผู้อื่นมีความสุข*

๒. กรุณา *ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์* ได้แก่ ความใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

๓. มุทิตา *ความพลอยยินดี* ได้แก่ ความเป็นผู้มีจิตแช่มชื่นเบิกบาน ในเมื่อเห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุขเจริญรุ่งเรือง และประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป

๔. อุเบกขา *ความวางใจเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย* ได้แก่ ความไม่เอนเอียงไปด้วยความชอบหรือความชัง เที่ยงตรงดุจตราชั่ง โดยพิจารณาเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน ทำกรรมใดไว้ ย่อมได้รับผลกรรมนั้น

พรหมวิหาร หมายถึง หลักความประพฤติอันประเสริฐ หรือหลักการดำเนินชีวิตอันบริสุทธิ์หมดจด และหลักการปฏิบัติต่อมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายโดยชอบ พรหมวิหารนี้ เรียก

อีกอย่างว่า **อัปปมัญญา** เพราะเป็นธรรมที่แผ่ไปในมนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่เจาะจง ไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต มีวิธีเจริญดังนี้

เมตตา : เมื่อเห็นโทษของโทสะและอานิสงส์ของขันติ จึงแผ่เมตตาจิตไปในตนก่อน ว่า *"ขอเราจงเป็นสุข อย่าได้มีทุกข์ มีเวรมีภัยแก่ใครๆ เลย อย่าได้มีความทุกข์กายทุกข์ใจ จงเป็นสุขๆ รักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด"* โดยเปรียบเทียบว่า *เรารักสุข เกลียดทุกข์ ฉันใด ผู้อื่นหรือสัตว์อื่นก็รักสุข เกลียดทุกข์ ฉันนั้น* จากนั้น พึงแผ่ไปในสรรพสัตว์ ไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต โดยทำนองเดียวกันว่า *"ขอสัตว์ทั้งปวง อย่ามีเวร อย่ามีความพยาบาทต่อกันและกันเลย อย่ามีความทุกข์กายทุกข์ใจ จงเป็นสุขๆ รักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด"*

เมตตานี้เป็นข้าศึกแก่โทสะและพยาบาทโดยตรง เมื่อบุคคลเจริญเมตตานี้ย่อมละโทสะและพยาบาทได้ จิตก็ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิโดยลำดับ บุคคลที่เจริญเมตตาย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ อย่าง คือ (๑) หลับเป็นสุข (๒) ตื่นเป็นสุข (๓) ไม่ฝันร้าย (๔) เป็นที่รักของมนุษย์ (๕) เป็นที่รักของอมนุษย์ (๖) เทวดารักษา (๗) ไฟ ยาพิษ ศัสตราวุธ ไม่กล้ำกราย (๘) จิตสงบเป็นสมาธิได้เร็ว (๙) สีหน้าผ่องใส (๑๐) ตายอย่างมีสติ (๑๑) เมื่อยังไม่บรรลุธรรมชั้นสูง ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

กรุณา : เมื่อได้เห็นสรรพสัตว์ผู้ได้รับความทุกข์ยากลำบากแล้วทำให้เป็นอารมณ์แผ่กรุณาจิตไปว่า *"ขอสัตว์ผู้ประสบทุกข์ จงพ้นจากทุกข์เถิด"* เมื่อแผ่ไปอย่างนี้บ่อยๆ ก็จะกำจัด *วิหิงสา* ความเบียดเบียน นิวรณ์ก็จะสงบระงับ จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศล

มุทิตา : เมื่อได้เห็นหรือได้ยินมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ ที่อยู่สุขสบาย ก็พึงทำจิตให้ชื่นชมยินดี แผ่มุทิตาจิตไปว่า *"ขอสัตว์ทั้งหลาย อย่าได้เสื่อมจากสมบัติที่ตนได้แล้วเลย"* หรือ *"ขอสัตว์เหล่านั้นยั่งยืนอยู่ในสุขสมบัติของตนๆ เถิด"* เมื่อทำบริกรรมนึกอยู่อย่างนี้ ย่อมละอรติ คือความไม่ยินดีในความสุขและสมบัติของผู้อื่นลงไปได้ จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิโดยลำดับ

อุเบกขา : พึงแผ่ไปในสรรพสัตว์ โดยทำจิตให้เป็นกลางๆ อย่าดีใจเสียใจในเหตุสุขทุกข์ของสรรพสัตว์แล้วบริกรรมนึกไปว่า *"สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง มีกรรมเป็นของของตน เป็นอยู่เช่นใด ก็จงเป็นอยู่เช่นนั้นเถิด"* เมื่อนึกบริกรรมอย่างนี้เรื่อยไป จิตก็จะละราคะและปฏิฆะ

คือความกำหนัดขัดเคืองในสุขทุกข์ของผู้อื่นลงไปได้ อุเบกขานี้มีอานุภาพสามารถทำให้ผู้เจริญได้บรรลุฌานขั้นสูงสุด

หมวดที่ ๕ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑

อาหาเรปฏิกูลสัญญา *ความสำคัญว่าเป็นของปฏิกูลในอาหาร* หมายถึงการพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นของน่ารังเกียจ เพื่อไม่ให้เกิดความติดใจในรสอาหาร มีวิธีการพิจารณาความปฏิกูลในอาหารโดยอาการ ๑๐ อย่าง คือ ๑) *โดยการไป* ๒) *โดยการแสวงหา* ๓) *โดยการบริโภค* ๔) *โดยที่อยู่* ๕) *โดยการหมักหมม* ๖) *โดยยังไม่ย่อย* ๗) *โดยย่อยแล้ว* ๘) *โดยผลจากการย่อย* ๙) *โดยการหลั่งไหลขับถ่ายออก* ๑๐) *โดยทำให้แปดเปื้อน* แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มี ๘ อย่าง โดยตัดข้อ ๑ และข้อ ๒ ออก

เมื่อผู้เจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญาพิจารณาโดยอาการอย่างนี้ นิวรณ์ย่อมสงบระงับ จิตก็จะตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ ให้สำเร็จกิจเป็นกามาวจรกุศล และเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งมรรคผลนิพพานต่อไป

หมวดที่ ๖ จตุธาตุววัตถาน ๑

จตุธาตุววัตถาน *การกำหนดธาตุ ๔* หมายถึงการกำหนดพิจารณาให้เห็นว่าร่างกายเรานั้นเป็นแต่เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มาประชุมกันเท่านั้น ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่าย ถอนความรู้สึกว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ออกไปจากจิต เรียกอีกอย่างว่า **ธาตุมนสิการ** หรือ **ธาตุกัมมัฏฐาน**

ในการกำหนดนั้น ผู้จะเจริญจตุธาตุววัตถานนี้ พึงตัดความกังวลห่วงใยทั้งหมด เข้าไปสู่สถานที่สงัด แล้วตั้งสติพิจารณาร่างกายนี้ โดยแยกส่วนต่างๆ ออกเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ดังนี้

สิ่งที่แข็งกระด้าง มีอยู่ในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น จัดเป็น **ปฐวีธาตุ ธาตุดิน**

สิ่งที่เหลวเอิบอาบซาบซึมไป มีอยู่ในกาย เช่น น้ำลาย น้ำมูก น้ำตา มันเปลว เหงื่อ เลือด เป็นต้น จัดเป็น **อาโปธาตุ ธาตุน้ำ**

สิ่งที่ทำให้กายอบอุ่น ทำให้กายทรุดโทรมเหี่ยวแห้ง ปราศจากความงาม ทำให้กายเร่าร้อนกระวนกระวายจนทนไม่ได้ และทำอาหารในกายให้ย่อยแปรปรวนไป จัดเป็น **เตโชธาตุ ธาตุไฟ**

สิ่งที่อุปถัมภ์ค้ำชูกายให้สำเร็จกิจมีสั่นไหว ลุก เดิน ยืน นั่ง นอนได้ เป็นต้น จัดเป็น **วาโยธาตุ ธาตุลม** ธาตุลมนี้ มีอาการ ๖ อย่าง คือ (๑) ลมพัดขึ้นเบื้องบน (๒) ลมพัดลงเบื้องต่ำ (๓) ลมในท้องนอกไส้ (๔) ลมในไส้ใหญ่ (๕) ลมซ่านไปทั่วอวัยวะในร่างกาย และ (๖) ลมหายใจเข้า-ออก

เมื่อกำหนดพิจารณาธาตุ ๔ เช่นนี้เรื่อยไป จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ นิวรณ์ก็จะสงบระงับไป จิตย่อมหยั่งลงสู่สุญญตารมณ์ คือเห็นว่าร่างกายนี้ว่างเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา จากนั้นจิตจะเพิกเฉยเป็นกลางๆ ไม่ยินดียินร้ายในอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ และอาจสำเร็จมรรคผลนิพพานได้ในที่สุด

หมวดที่ ๗ อรูป ๔

๑. อากาสานัญจายตนะ	ฌานที่กำหนดอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๒. วิญญาณัญจายตนะ	ฌานที่กำหนดวิญญาณอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๓. อากิญจัญญายตนะ	ฌานที่กำหนดภาวะไม่มีอะไรๆเป็นอารมณ์
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ	ฌานที่กำหนดภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์

อรูป หมายถึง ฌานที่มีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน มีดังนี้

๑. อากาสานัญจายตนะ หมายถึงฌานที่เลิกเพ่งกสิณแล้วมากำหนดอากาศ คือที่ว่าง หรือช่องว่างเป็นอารมณ์ โดยพิจารณาให้เห็นว่า อากาศไม่มีที่สุดแล้วทำบริกรรมว่า **อนนฺโต อากาโส** *อากาศไม่มีที่สุดๆ* ดังนี้เนืองๆ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ ตลอดจนถึงอัปปนาสมาธิโดยลำดับ

๒. วิญญาณัญจายตนะ หมายถึงฌานที่เลิกเพ่งอากาศหรือที่ว่างนั้นแล้วมากำหนดเพ่งดูวิญญาณ ความรับรู้เป็นอารมณ์ โดยพิจารณาให้เห็นว่าวิญญาณไม่มีที่สุดแล้วทำบริกรรมว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ** *วิญญาณไม่มีที่สุดๆ* ดังนี้เนืองๆ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ

๓. อากิญจัญญายตนะ หมายถึงฌานที่เลิกกำหนดเพ่งวิญญาณเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๒ แล้วมายึดหน่วงเอาความไม่มีของอรูปฌานที่ ๑ เป็นอารมณ์แล้วทำบริกรรมว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** *อรูปวิญญาณที่ ๑ นี้ นิดหนึ่งไม่มี มิได้เหลือติดอยู่ในอากาศ* ดังนี้เนืองๆ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึงฌานที่เลิกกำหนดคือปล่อยวางอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ แล้วกำหนดเอาแต่ภาวะที่ละเอียดประณีตของอรูปฌานที่ ๔ เป็นอารมณ์แล้วทำบริกรรมว่า **สนฺตเมตํ ปณีตเมตํ** *อรูปฌานนี้ละเอียดนัก ประณีตนัก จะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่* ดังนี้เนืองๆ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ

จริต ๖

การที่ท่านจัดอารมณ์กัมมัฏฐานไว้ถึง ๔๐ อย่าง เพราะกำหนดตามความเหมาะแก่**จริต**ของบุคคล ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกตามความเหมาะแก่จริตของตน ถ้าเลือกอารมณ์กัมมัฏฐานได้ถูกต้องเหมาะสมกับจริต การปฏิบัติก็จะได้ผลดีและรวดเร็ว

คำว่า **จริต** แปลว่า *ความประพฤติ* หมายถึงพื้นเพของจิต หรืออุปนิสัยที่หนักไปทางใดทางหนึ่ง อันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน เรียกอีกอย่างว่า **จริยา** จริตของบุคคลในโลก มี ๖ ประเภท คือ

๑. ราคจริต หมายถึง *ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ* หรือ *มีราคะเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยรักสวยรักงาม ชอบเรื่องบันเทิงเจริญใจ เรียบร้อย ทำงานละเอียดประณีต เป็นคนเจ้าเล่ห์ โอ้อวด ถือตัว มีความต้องการทางกามและเกียรติมาก และนิยมรสอาหารที่กลมกล่อม เป็นต้น

๒. โทสจริต หมายถึง *ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ* หรือ *มีโทสะเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยใจร้อน หงุดหงิด รุนแรง ฉุนเฉียว โกรธง่าย ชอบการต่อสู้เอาชนะผู้อื่น พรวดพราด รีบร้อน กระด้าง ทำการงานรวดเร็วแต่ไม่ค่อยเรียบร้อย ลบหลู่คุณท่าน ตีตนเสมอ มักริษยา และชอบบริโภคอาหารรสจัด เป็นต้น

๓. โมหจริต หมายถึง *ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ* หรือ *มีโมหะเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยโง่เขลา ขี้หลงขี้ลืม เลื่อนลอย ขาดเหตุผล ชอบเรื่องไร้สาระ ทำการงานหยาบขาดความเรียบร้อย มักมีความเห็นคล้อยตามคนอื่นง่าย ใครว่าอย่างไรก็ว่าตามเขา ขี้เกียจ ขี้สงสัย เข้าใจอะไรยาก เป็นต้น

๔. สัทธาจริต หมายถึง *ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ* หรือ *มีศรัทธาเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยเชื่อง่าย ทุ่มเทใจให้ผู้อื่นได้ง่าย เชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ทำการงานเรียบร้อย ชอบสวยงามแบบเรียบๆ ไม่ฉูดฉาดโลดโผน มีจิตใจเบิกบานในเรื่องบุญกุศล ไม่ชอบโอ้อวด เป็นต้น

๕. พุทธิจริต หมายถึง*ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ* หรือ*มีพุทธิปัญญาเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยชอบคิดพิจารณาตามความจริง มีปัญญาเฉียบแหลมว่องไว ได้ยินได้ฟังอะไรมามักจำได้เร็ว มักทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ เรียบร้อย สวยงาม มีระเบียบ ชอบพินิจพิเคราะห์ เป็นต้น

๖. วิตกจริต หมายถึง *ผู้มีความวิตกเป็นความประพฤติปกติ* หรือ *มีความวิตกเป็นเจ้าเรือน* คือมีลักษณะนิสัยคิดวกวน ฟุ้งซ่าน ขาดความมั่นใจ วิตกกังวลในเรื่องไม่เป็นเรื่อง ทำงานจับจด มักเห็นคล้อยตามคนหมู่มาก ประเภทพวกมากลากไป เป็นต้น

อารมณ์กัมมัฏฐานที่เหมาะกับจริต ๖

กัมมัฏฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ๑ เหมาะกับ**คนราคจริต**

กัมมัฏฐาน ๘ อย่าง คือ วัณณกสิณ ๔ ได้แก่ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาตกสิณ และพรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เหมาะกับ**คนโทสจริต**

อานาปานัสสติกัมมัฏฐาน เหมาะกับ**คนโมหจริตและคนวิตกจริต**

กัมมัฏฐาน ๖ อย่าง คือ อนุสสติ ๖ ได้แก่ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสติ เหมาะกับ**คนสัทธาจริต**

กัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ มรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน เหมาะกับ**คนพุทธิจริต**

ภูตกสิณ ๔ และอรูป ๔ เหมาะกับ**คนทุกจริต**

นิมิต ๓

นิมิต หมายถึง เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกัมมัฏฐาน มี ๓ อย่าง คือ

๑. บริกรรมนิมิต *นิมิตขั้นเริ่มต้น* ได้แก่ สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกัมมัฏฐาน เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู ลมหายใจที่กำหนด หรือพระพุทธคุณที่กำหนดนึกเป็นอารมณ์ เป็นต้น

๒. อุคคหนิมิต *นิมิตติดตา* ได้แก่ บริกรรมนิมิตที่เพ่งหรือกำหนดจนเห็นเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งจนติดตา หลับตาแล้วยังเห็น เป็นต้น

๓. ปฏิภาคนิมิต *นิมิตเทียบเคียง* ได้แก่ นิมิตที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิต แต่ติดลึกเข้าไปอีกจนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาของผู้ที่ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากสี เป็นต้น และไม่มีมลทินใดๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา

ภาวนา ๓

ภาวนา หมายถึง การเจริญกัมมัฏฐานหรือฝึกสมาธิตามลำดับขั้น มี ๓ คือ

๑. บริกรรมภาวนา *การเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น* ได้แก่ การกำหนดเอานิมิตในสิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน เช่น เพ่งดวงกสิณ กำหนดลมหายใจเข้า-ออกที่กระทบปลายจมูก หรือนึกถึงพุทธคุณเป็นอารมณ์เป็นต้น คือการกำหนดบริกรรมนิมิตนั่นเอง

๒. อุปจารภาวนา *การเจริญสมาธิขั้นอุปจาร* ได้แก่ การเจริญกัมมัฏฐานที่อาศัยบริกรรมภาวนาโดยกำหนดอุคคหนิมิตเรื่อยไปจนแนบสนิทในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้น และนิวรณ์สงบระงับ จิตก็ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ

๓. อัปปนาภาวนา *การเจริญสมาธิขั้นอัปปนา* ได้แก่ การเจริญกัมมัฏฐานที่อาศัยปฏิภาคนิมิตซึ่งเกิดขึ้นสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ ในที่สุดก็เกิดอัปปนาสมาธิ คือสมาธิที่แน่วแน่ถึงขั้นที่เรียกว่าบรรลุปฐมฌาน

ฌานสมาบัติ : คุณวิเศษของสมถกัมมัฏฐาน

สมาบัติ หมายถึงคุณวิเศษที่ผู้ปฏิบัติพึงเข้าถึงบรรลุถึง ได้แก่ **รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔** เรียกบุคคลผู้บรรลุว่า **ฌานลาภีบุคคล** (ผู้ได้บรรลุฌาน) ผู้ได้ฌานต้องมีความชำนาญคล่องแคล่วในฌานสมาบัติที่ได้บรรลุ เรียกว่า **วสี** จึงจะสามารถทำให้ฌานสมาบัติดำรงอยู่อย่างมั่นคง **มี ๕ อย่าง** คือ

๑. อาวัชชนวสี ความชำนาญในการนึกตรึกถึงองค์ฌาน

๒. สมาปัชชนวสี ความชำนาญในการเข้าฌาน

๓. อธิฏฐานวสี ความชำนาญในการรักษาฌานไว้ตามที่กำหนด
๔. วุฏฐานวสี ความชำนาญในการออกจากฌานตามที่กำหนด
๕. ปัจจเวกขณวสี ความชำนาญในการพิจารณาองค์ฌานที่ได้บรรลุ

นักบวชนอกพระพุทธศาสนาสามารถบรรลุสมาบัติ ๘ ได้ แต่ไม่สามารถละกิเลสบรรลุพระนิพพานได้ เพียงส่งผลให้บังเกิดในพรหมโลกเท่านั้น ดังเช่น อาฬารดาบสและอุทกดาบส เป็นต้น

ในพระพุทธศาสนา สมาบัติ ๘ จัดเป็น**ทิฏฐธรรมสุขวิหาร** คือธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยบุคคล ย่อมเป็นไปเพื่อดับกิเลสทำให้แจ้งพระนิพพาน มี ๒ ประเภท คือ (๑) **ผลสมาบัติ** *การเข้าถึงผล* ย่อมมีทั่วไปแก่พระอริยบุคคลที่ได้สมาบัติเท่านั้น (๒) **นิโรธสมาบัติ** มีได้เฉพาะพระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือ พระอนาคามี และพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้น

รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และ สัญญาเวทยิตนิโรธ ๑ เรียกว่า **อนุปุพพวิหาร ๙** คือ

๑) ปฐมฌาน ๒) ทุติยฌาน
๓) ตติยฌาน ๔) จตุตถฌาน
๕) อากาสานัญจายตนฌาน ๖) วิญญาณัญจายตนฌาน
๗) อากิญจัญญายตนฌาน ๘) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
๙) สัญญาเวทยิตนิโรธ

การที่ท่านกำหนดอารมณ์สมถกัมมัฏฐานไว้หลายวิธี ก็เพื่อเหมาะแก่จริตบุคคล เพื่อเป็นอุบายระงับนิวรณ์ ๕ และเพื่อให้บรรลุฌานสมาบัติตามลำดับ

พุทธคุณกถา

อุทเทส

พุทธคุณ ๙

๑. อรหํ	ผู้เป็นพระอรหันต์
๒. สมฺมาสมฺพุทฺโธ	ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ
๓. วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ
๔. สุคโต	ผู้เสด็จไปดีแล้ว
๕. โลกวิทู	ผู้รู้แจ้งโลก
๖. อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ	ผู้เป็นสารถีฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า
๗. สตฺถา เทวมนุสฺสานํ	ผู้เป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
๘. พุทฺโธ	ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานแล้ว
๙. ภควา	ผู้ทรงจำแนกพระธรรม ผู้มีโชค

พรรณนาความ

พุทธคุณ *คือ* พระคุณของพระพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นพระคุณสมบัติส่วนพระองค์และพระคุณที่ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น มี ๙ ประการ ดังนี้

๑. อรหํ *ผู้เป็นพระอรหันต์* หมายถึง ผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง ในอรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้นิยามความหมายของคำว่า **อรหํ** ไว้ ๕ ประการ

๑) เป็นผู้ไกลกิเลส คือทรงดำรงอยู่ไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพราะทรงกำจัดกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนาด้วยอริยมรรคจนหมดสิ้น

๒) เป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย คือทรงกำจัดข้าศึกคือกิเลสทั้งหลายด้วยอริยมรรค

๓) เป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักร คือทรงหักกงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ

๔) เป็นผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ เป็นต้น คือทรงเป็นผู้ควรแก่การบูชาพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอด เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายต่างบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

๕) เป็นผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป คือไม่ทรงทำบาปทุจริตทั้งในที่ลับและในที่แจ้ง

๒. สมฺมาสมฺพุทฺโธ *ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ* หมายถึงเป็นผู้ตรัสรู้สรรพสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง ที่ควรกำหนดรู้ ที่ควรละ ที่ควรทำให้แจ้ง และที่ควรเจริญให้เกิดมีได้อย่างถูกต้องโดยชอบด้วยพระองค์เอง โดยไม่มีผู้ใดแนะนำสั่งสอน โดยสรุป คือ *พระองค์ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง*

๓. วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ หมายถึงทรงเพียบพร้อมด้วยวิชชา ๓ วิชชา ๘ และจรณะ ๑๕

วิชชา ๓ คือ

๑) **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ญาณหยั่งรู้ระลึกชาติหนหลังได้

๒) **จุตูปปาตญาณ** ญาณหยั่งรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย

๓) **อาสวักขยญาณ** ญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส

วิชชา ๘ คือ

๑) **วิปัสสนาญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็น รูป นาม คือ ขันธ์ ๕ เป็นส่วนๆ ต่างอาศัยกัน

๒) **มโนมยิทธิ** ฤทธิ์ทางใจ เช่น เนรมิตกายได้หลากหลายอย่าง เป็นต้น

๓) **อิทธิวิธิ** แสดงฤทธิ์ได้ เช่น เหาะเหินเดินอากาศได้ เดินบนน้ำดำลงไปในแผ่นดินได้ เป็นต้น

๔) **ทิพพโสต** หูทิพย์ คือฟังเสียงที่อยู่ไกลแสนไกลได้ยิน

๕) **เจโตปริยญาณ** กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ เช่น รู้ความคิดคนอื่นว่าคิดอย่างไร

๖) **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ญาณระลึกชาติหนหลังของตนได้

๗) **ทิพพจักขุ** ตาทิพย์ เห็นการเกิดการตายของเหล่าสัตว์

๘) **อาสวักขยญาณ** รู้จักทำอาสวะให้สิ้นไปไม่มีเหลือ

จรณะ ๑๕ คือ

๑) **สีลสังวร** ความสำรวมในศีล
๒) **อินทรียสังวร** ความสำรวมอินทรีย์
๓) **โภชเน มัตตัญญุตา** ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค
๔) **ชาคริยานุโยค** ความหมั่นประกอบความเพียร
๕) **สัทธา** ความเชื่อกรรมและผลของกรรม
๖) **หิริ** ความละอายต่อบาปทุจริต
๗) **โอตตัปปะ** ความสะดุ้งกลัวต่อบาปทุจริต
๘) **พาหุสัจจะ** ความเป็นผู้ได้สดับมาก
๙) **วิริยารัมภะ** การปรารภความเพียร
๑๐) **สติ** ความระลึกได้
๑๑) **ปัญญา** ความรอบรู้ตามเป็นจริง
๑๒) **ปฐมฌาน** ฌานที่ ๑
๑๓) **ทุติยฌาน** ฌานที่ ๒
๑๔) **ตติยฌาน** ฌานที่ ๓
๑๕) **จตุตถฌาน** ฌานที่ ๔

๔. สุคโต *ผู้เสด็จไปดีแล้ว* หรือผู้กล่าวดีแล้ว ในอรรถกถานิยามความหมายไว้ ๔ ประการ

๑) ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะมีการเสด็จดำเนินไปอย่างบริสุทธิ์ หาโทษมิได้ด้วยอริยมรรค

๒) ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะเสด็จไปสู่อมตสถานคือพระนิพพาน

๓) ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะเสด็จไปโดยชอบ ไม่ทรงหวนกลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้ว

๔) ทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะตรัสวาจาชอบ ตรัสคำจริง ประกอบด้วยประโยชน์

๕. โลกวิทู *ผู้ทรงรู้แจ้งโลก* มีความหมาย ๒ ประการ ดังนี้

๑) ทรงพระนามว่า **โลกวิทู** เพราะทรงรู้แจ้งโลกภายในคือร่างกาย ซึ่งมีสัญญามีใจครองนี้ โดยทรงรู้ถึงสภาวะ เหตุเกิดขึ้น ความดับ และวิธีปฏิบัติให้ลุถึงความดับอย่างถ่องแท้

๒) ทรงพระนามว่า **โลกวิทู** เพราะทรงรู้แจ้งโลกภายนอก ๓ คือ (๑) *สังขารโลก* โลกคือสังขารที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย เช่น สรรพสัตว์ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร (๒) *สัตวโลก* โลกคือหมู่สัตว์ซึ่งแยกเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม (๓) *โอกาสโลก* โลกคือแผ่นดินหรือโลกต่างๆ ที่มีในจักรวาล

๖. อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ *ผู้เป็นสารถีฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า* คือทรงทำหน้าที่ดุจสารถี ฝึกเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานที่สมควรฝึกได้ ด้วยอุบายวิธีต่างๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของแต่ละบุคคลได้อย่างไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า

๗. สตฺถา เทวมนุสฺสานํ *ผู้เป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย* คือทรงเป็นบรมครูสั่งสอนบุคคลทุกระดับชั้น ด้วยพระมหากรุณา โดยมุ่งประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน

๘. พุทฺโธ *ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานแล้ว* คือทรงเป็นพระพุทธเจ้าอย่างสมบูรณ์ เพราะตรัสรู้สรรพสิ่งที่ควรรู้ และทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตาม พระองค์ทรงตื่นเองจากความเชื่อถือและข้อปฏิบัติทั้งหลายที่นับถือกันมาผิดๆ และทรงปลุกผู้อื่นให้ตื่นจากความหลงงมงาย ทรงมีพระหฤทัยเบิกบานบำเพ็ญพุทธกิจ ได้บริสุทธิ์บริบูรณ์

๙. ภควา *ผู้ทรงจำแนกพระธรรม ผู้มีโชค* ในอรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้นิยามความหมายไว้ ๖ ประการ ดังนี้

๑) **ทรงเป็นผู้มีโชค** คือทรงหวังพระโพธิญาณก็ได้สมหวัง ซึ่งเป็นผลจากพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมานานถึง ๔ อสงไขย ๑ แสนกัป

๒) **ทรงเป็นผู้ทำลายกิเลสและหมู่มารทั้งมวลได้อย่างราบคาบ** คือทรงชนะกิเลสทั้งปวงและหมู่มารได้หมดสิ้น

๓) **ทรงมีภคธรรม ๖ ประการ** คือ (๑) ความมีอำนาจเหนือจิต (๒) โลกุตตรธรรม (๓) พระเกียรติยศที่ปรากฏทั่วในโลก ๓ (๔) พระสิริรูปสง่างามครบทุกส่วน (๕) ความสำเร็จประโยชน์ตามที่ทรงมุ่งหวัง (๖) ความเพียรชอบเป็นเหตุให้ได้รับความเคารพจากชาวโลก

๔) **ทรงจำแนกแจกธรรม** คือ ทรงเป็น*วิภัชชวาที*ในการแสดงธรรม โดยทรงแยกแยะจำแนกแจกแจงประเภทแห่งธรรมออกไปอย่างละเอียดวิจิตรพิสดาร

๕) **ทรงเสพอริยธรรม** คือทรงยินดีในอริยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า) วิเวก (ความสงัดกายและจิต) วิโมกข์ (ความหลุดพ้นจากกิเลส) และอุตตริมนุสสธรรม (ธรรมของมนุษย์อันยวดยิ่ง มีฌานสมาบัติเป็นต้น)

๖) **ทรงสลัดตัณหาในภพ ๓ ได้แล้ว** คือทรงปราศจากกิเลสตัณหาอันทำให้เวียนว่ายตายเกิดในภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ

สรุปพระพุทธคุณ

พระพุทธคุณ ๙ ตั้งแต่ **อรหํ** ถึง **ภควา** เป็น**เนมิตกนาม** เกิดโดยนิมิตคืออรหัตตคุณและอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ไม่มีผู้ใดในมนุษยโลกและเทวโลกแต่งตั้งถวาย

พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดพระพุทธคุณ ๙ ไว้โดยย่อ ๒ ประการ คือ **พระปัญญาคุณ** กับ **พระกรุณาคุณ** พระฎีกาจารย์ทั้งหลายจัดไว้ ๓ ประการ คือ **พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ** และ**พระกรุณาคุณ** ในพระคุณทั้ง ๓ นี้ ข้อที่เป็นหลักและกล่าวถึงทั่วไปในคัมภีร์ต่างๆ มี ๓ คือ ปัญญาและกรุณา ส่วนวิสุทธิ เป็นพระคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญาอยู่แล้ว เพราะเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ จึงไม่แยกไว้เป็นข้อหนึ่งต่างหาก

พระพุทธคุณ บทว่า อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู จัดเข้าใน**พระปัญญาคุณ,** บทว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ และ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ จัดเข้าใน**พระกรุณาคุณ,** บทว่า พุทฺโธ และ ภควา จัดเข้าได้ทั้งใน**พระปัญญาคุณ**และ**พระกรุณาคุณ**

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู แสดงคุณสมบัติส่วนพระองค์ เรียกว่า **อัตตหิตคุณ,** บทว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ และ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ แสดงคุณสมบัติเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เรียกว่า **ปรหิตคุณ,** บทว่า พุทฺโธ และ ภควา แสดงคุณสมบัติส่วนพระองค์และเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เรียกว่า **อัตตปรหิตคุณ**

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

อุทเทส

สาธุชนมาทำวิปัสสนาปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในอารมณ์ให้เกิดมีขึ้นในจิตด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้นชื่อว่า วิปัสสนาภาวนา

พรรณนาความ

วิปัสสนากัมมัฏฐาน (วิปัสสนาภาวนา) หมายถึงกัมมัฏฐานเป็นอุบายทำให้เกิดปัญญารู้เห็นสภาวธรรมตามเป็นจริง โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ธรรมเป็นอารมณ์เป็นภูมิของวิปัสสนา

ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องรู้จักอารมณ์ของวิปัสสนา อุปมาเหมือนการปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารต้องมีพื้นที่ ถ้าไม่มีพื้นที่สำหรับปลูกแล้ว พืชก็เกิดไม่ได้ ธรรมอันเป็นอารมณ์เป็นภูมิของวิปัสสนา คือสิ่งที่ยึดหน่วงจิตให้เกิดวิปัสสนาปัญญา มีอยู่ ๖ หมวด คือ **ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒** ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อเป็น **รูปและนาม**

๑. ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ อธิบายดังนี้

๑) **รูป** คือร่างกายอันสงเคราะห์ด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม

๒) **เวทนา** คือ ความเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ อุเบกขา

๓) **สัญญา** คือ ความจำได้หมายรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบกับอายตนะภายในคือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๔) **สังขาร** คืออารมณ์อันเกิดกับจิต เจตนาความคิดอ่านที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ

๕) **วิญญาณ** คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๒. อายตนะ ๑๒ คำว่า อายตนะ แปลว่า *ที่ต่อ เครื่องต่อ* หมายถึงเครื่องรับรู้อารมณ์ของจิต แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ คือ **อายตนะภายใน ๖** ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ **อายตนะภายนอก ๖** ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

๓. ธาตุ ๑๘ คำว่า **ธาตุ** แปลว่า *สภาพทรงไว้* หมายถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมดา ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล มี ๑๘ อย่าง คือ

๑) **จักขุธาตุ** *ธาตุคือจักขุประสาท (ตา)*
๒) **รูปธาตุ** *ธาตุคือรูป*
๓) **จักขุวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้รูปทางตา*
๔) **โสตธาตุ** *ธาตุคือโสตประสาท (หู)*
๕) **สัททธาตุ** *ธาตุคือเสียง*
๖) **โสตวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้เสียงทางหู*
๗) **ฆานธาตุ** *ธาตุคือฆานประสาท (จมูก)*
๘) **คันธธาตุ** *ธาตุคือกลิ่น*
๙) **ฆานวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้กลิ่นทางจมูก*
๑๐) **ชิวหาธาตุ** *ธาตุคือชิวหาประสาท (ลิ้น)*
๑๑) **รสธาตุ** *ธาตุคือรส*
๑๒) **ชิวหาวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้รสทางลิ้น*
๑๓) **กายธาตุ** *ธาตุคือกายประสาท*
๑๔) **โผฏฐัพพธาตุ** *ธาตุคือโผฏฐัพพะ (สิ่งสัมผัส)*
๑๕) **กายวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้สัมผัสทางกาย*
๑๖) **มโนธาตุ** *ธาตุคือมโน (จิต)*
๑๗) **ธัมมธาตุ** *ธาตุคือธัมมะ (สิ่งที่ใจนึกคิด,อารมณ์)*
๑๘) **มโนวิญญาณธาตุ** *ธาตุคือสภาวะที่รับรู้อารมณ์ทางจิต*

๔. อินทรีย์ ๒๒ คำว่า **อินทรีย์** แปลว่า *สิ่งที่เป็นใหญ่* หมายถึงอายตนะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น เป็นต้น มี ๒๒ อย่าง คือ

๑) **จักขุนทรีย์** *อินทรีย์คือจักษุประสาท (ตา)*
๒) **โสตินทรีย์** *อินทรีย์คือโสตประสาท (หู)*
๓) **ฆานินทรีย์** *อินทรีย์คือฆานประสาท (จมูก)*
๔) **ชิวหินทรีย์** *อินทรีย์คือชิวหาประสาท (ลิ้น)*
๕) **กายินทรีย์** *อินทรีย์คือกายประสาท (กาย)*

๖) **มนินทรีย์** *อินทรีย์คือมโน (จิต ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง)*

๗) **อิตถินทรีย์** *อินทรีย์คืออิตถีภาวะ (ความเป็นหญิง)*

๘) **ปุริสินทรีย์** *อินทรีย์คือปุริสภาวะ (ความเป็นชาย)*

๙) **ชีวิตินทรีย์** *อินทรีย์คือชีวิต*

๑๐) **สุขินทรีย์** *อินทรีย์คือสุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุข)*

๑๑) **ทุกขินทรีย์** *อินทรีย์คือทุกขเวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์)*

๑๒) **โสมนัสสินทรีย์** *อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา (ความรู้สึกดีใจ)*

๑๓) **โทมนัสสินทรีย์** *อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา (ความรู้สึกเสียใจ)*

๑๔) **อุเปกขินทรีย์** *อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา (ความรู้สึกเป็นกลาง)*

๑๕) **สัทธินทรีย์** *อินทรีย์คือศรัทธา มีหน้าที่เด่นด้านความเชื่อ*

๑๖) **วิริยินทรีย์** *อินทรีย์คือวิริยะ มีหน้าที่เด่นด้านความเพียร*

๑๗) **สตินทรีย์** *อินทรีย์คือสติ มีหน้าที่เด่นด้านความระลึกชอบ*

๑๘) **สมาธินทรีย์** *อินทรีย์คือสมาธิ มีหน้าที่เด่นด้านความตั้งใจมั่น*

๑๙) **ปัญญินทรีย์** *อินทรีย์คือปัญญา มีหน้าที่เด่นด้านความรู้ชัด*

๒๐) **อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์** *อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งโสดาปัตติมัคคญาณ*

๒๑) **อัญญินทรีย์** *อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึงโสดาปัตติผลญาณถึงอรหัตต-มัคคญาณ*

๒๒) **อัญญาตาวินทรีย์** *อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงอรหัตตผลญาณ*

๕. อริยสัจ ๔ คำว่า **อริยสัจ** แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ ความจริงที่ทำให้เข้าถึงความเป็นพระอริยะ คือ **ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค**

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คำว่า **ปฏิจจสมุปบาท** แปลว่า *ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นพร้อมกัน* เรียกอีกอย่างว่า **ปัจจยาการ** คืออาการที่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ได้แก่ **อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ**

ธรรมที่เป็นเหตุเกิดขึ้น ตั้งอยู่แห่งวิปัสสนา

ในวิสุทธิ ๗ ธรรมที่เป็นเหตุเกิดขึ้น ตั้งอยู่ของวิปัสสนา ได้แก่ วิสุทธิ ๒ ข้อข้างต้น คือ

๑) **สีลวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งศีล

๒) **จิตตวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งจิต

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาเบื้องต้น ต้องปฏิบัติตนให้มีศีลบริสุทธิ์และมีจิตบริสุทธิ์ก่อน จึงจะเจริญวิปัสสนาต่อไปได้ ถ้าเป็นผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์ ยังมีจิตฟุ้งซ่าน ไม่เป็นสมาธิ ก็ไม่ควรที่จะเจริญวิปัสสนา

ธรรมที่เป็นตัววิปัสสนา

ในวิสุทธิ ๗ ธรรมที่เป็นตัววิปัสสนา ได้แก่ **วิสุทธิ ๕ ข้อข้างท้าย** คือ

๑) **ทิฏฐิวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งทิฏฐิ

๒) **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย

๓) **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง

๔) **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ

๕) **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คืออริยมรรค ๔

อีกนัยหนึ่ง **ธรรมที่เป็นตัววิปัสสนา** ได้แก่ **ไตรลักษณ์** หรือสามัญญลักษณะ ๓ คือ

๑) **อนิจจตา** *ความเป็นของไม่เที่ยง*

๒) **ทุกขตา** *ความเป็นทุกข์*

๓) **อนัตตตา** *ความเป็นของมิใช่ตัวตน*

ลักษณะ กิจ ผล และเหตุของวิปัสสนา

ลักษณะ คือ เครื่องหมายของวิปัสสนา ได้แก่ความรู้ความเห็นว่าสังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างแจ้งชัดตามความเป็นจริง

กิจ คือ หน้าที่ของวิปัสสนา ได้แก่ความขจัดมืดคือโมหะอันปิดบังปัญญาไว้ไม่ให้เห็นตามความเป็นจริงของสังขารว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ผล คือ ประโยชน์ที่ได้รับจากการเจริญวิปัสสนา ได้แก่ความรู้แจ้งเห็นจริงในสังขารว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ปรากฏเฉพาะหน้า ดุจประทีปส่องสว่างอยู่ฉะนั้น

เหตุ คือ สิ่งที่สนับสนุนให้วิปัสสนาเกิดขึ้นและดำรงอยู่ ได้แก่ความที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นเป็นสมาธิ

วิภาคของวิปัสสนา

วิภาค หมายถึงการแยกส่วนพิจารณาอารมณ์วิปัสสนา ๖ ส่วน คือ

๑) **อนิจฺจํ** *ส่วนที่ไม่เที่ยง* คือสังขารที่ปัจจัยปรุงแต่งสร้างขึ้น เป็นของไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป ไม่คงอยู่อย่างเดิม

๒) **อนิจฺจลกฺขณํ** *ส่วนที่เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง* คือเครื่องหมายกำหนดให้รู้ว่าสังขารเป็นของไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นแล้ว แปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป ไม่คงอยู่อย่างเดิม

๓) **ทุกฺขํ** *ส่วนที่เป็นทุกข์* คือสังขารที่เป็นตัวทุกข์ เพราะมีความเกิด-ดับ และมีความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นด้วยทุกข์ที่เกิดจากชรา พยาธิ มรณะอยู่เป็นนิตย์

๔) **ทุกฺขลกฺขณํ** *ส่วนที่เป็นลักษณะของความทุกข์* คือเครื่องหมายกำหนดให้รู้ว่าสังขารเป็นทุกข์ เพราะถูกชรา พยาธิ มรณะ บีบคั้นเบียดเบียนเผาผลาญทำลายให้เป็นทุกข์อยู่เป็นนิตย์

๕) **อนตฺตา** *ส่วนที่เป็นอนัตตา* คือความที่สังขารและวิสังขารเป็นอนัตตา เป็นสภาพว่างจากตัวตน มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

๖) **อนตฺตลกฺขณํ** *ส่วนที่เป็นลักษณะของอนัตตา* คือเครื่องหมายกำหนดให้รู้ว่าสังขารและวิสังขารเป็นสภาพที่ไม่มีตัวตน มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

ผู้เจริญวิปัสสนามี ๒ ประเภท

๑) **สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน** หมายถึงผู้เจริญสมถะจนได้บรรลุฌานสมาบัติแล้วจึงอาศัยสมถะนั้นเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่อไป เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วเป็นผู้มีคุณวิเศษต่างๆ เช่นสามารถแสดงฤทธิ์ได้ เป็นต้น

๒) **วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน** หมายถึงผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวไปจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ โดยมิได้เจริญสมถะ ไม่ได้ฌานสมาบัติมาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนาก็กำหนดนามรูปเป็นอารมณ์ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วไม่สามารถแสดงฤทธิ์ได้ เรียกว่าสุกขวิปัสสกะ (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน)

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง

ผู้เจริญวิปัสสนา อาจมีสิ่งที่มาทำให้จิตเศร้าหมองในระหว่างเจริญวิปัสสนา เรียกว่า **วิปัสสนูปกิเลส** *เครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา* คือ ธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้วิปัสสนาอ่อนๆ จนทำให้สำคัญว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ อย่าง คือ

๑) **โอภาส** แสงสว่างเกิดแต่วิปัสสนาจิต ซ่านออกจากสรีระ
๒) **ญาณ** ความหยั่งรู้ หรือวิปัสสนาญาณที่เห็นนามรูปแจ้งชัด
๓) **ปีติ** ความอิ่มใจที่แผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย
๔) **ปัสสัทธิ** ความสงบกายและจิต ระงับความกระวนกระวายได้
๕) **สุข** ความสุขกายและจิตที่เย็นประณีต
๖) **อธิโมกข์** ความน้อมใจเชื่อ มีศรัทธากล้าเป็นที่ผ่องใสของจิตและเจตสิก
๗) **ปัคคาหะ** ความเพียรสม่ำเสมอประคองจิตไว้ด้วยดีในอารมณ์
๘) **อุปัฏฐาน** ความที่สติตั้งมั่นปรากฏชัด ความมีสติแก่กล้า
๙) **อุเบกขา** ความมีจิตเป็นกลางในสังขารทั้งสิ้นอย่างแรงกล้า
๑๐) **นิกันติ** ความพอใจอาลัยในวิปัสสนาที่สุขุมละเอียด

ผู้เจริญวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น พึงพิจารณารู้เท่าทันว่า *“ธรรมดังกล่าวไม่ใช่วิปัสสนา หากแต่เป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ไม่ใช่ทางมรรคผล”* แล้วไม่ยินดี ไม่หลงในธรรมที่เป็นอุปกิเลสนั้น โดยไม่หยุดความเพียรในการเจริญวิปัสสนา ก็จะสามารถยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณขั้นสูงได้

สรุปความ

ผู้เจริญวิปัสสนาจนได้วิปัสสนาญาณ ย่อมเห็นนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามความเป็นจริง จะได้รับอานิสงส์มากกว่าการบำเพ็ญทาน และการรักษาศีล โดยมี**อานิสงส์ ๔ อย่าง** ดังนี้

(๑) มีสติมั่นคง ไม่หลงตาย (ตายอย่างมีสติ)

(๒) เกิดในสุคติภพ คือ โลกมนุษย์และโลกสวรรค์

(๓) เป็นอุปนิสัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ต่อไปในเบื้องหน้า

(๔) ถ้ามีอุปนิสัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ก็สามารถบรรลุได้ในชาตินี้

การเจริญวิปัสสนา จัดว่าเป็นปฏิบัติบูชาอันเลิศ อันประเสริฐที่สุดในพระพุทธศาสนา เพราะสามารถทำให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ปิดประตูอบายภูมิได้ ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนไม่พึงประมาท ควรหาโอกาสบำเพ็ญวิปัสสนาโดยถ้วนทั่วกันเถิด

จบ วิชาธรรม ธรรมศึกษาชั้นเอก